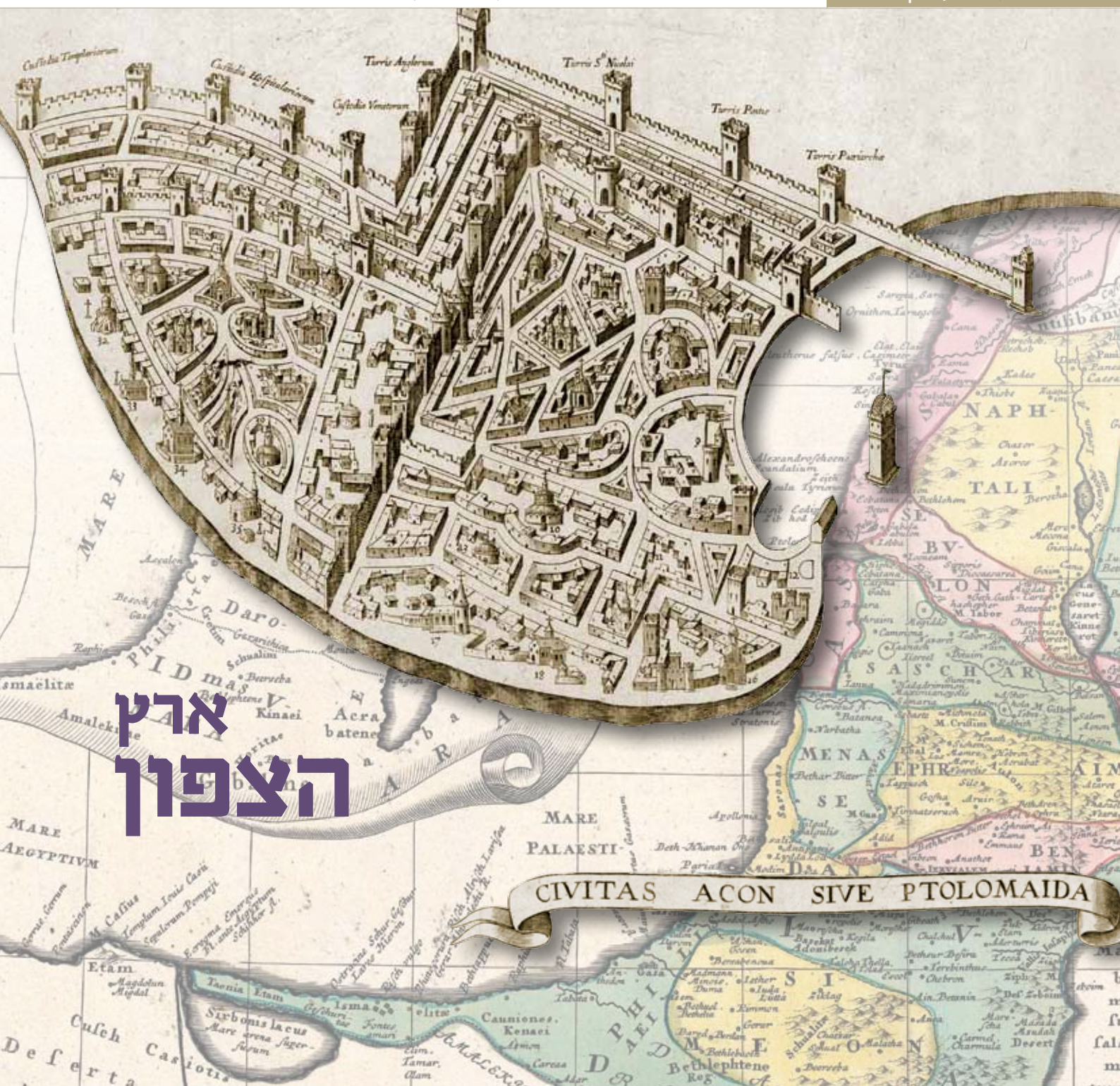

דבר עבר

ינואר 2013 | שבט תשע"ג

רשות העתיקות

הצפון
ארץ

CIVITAS ACON SIVE PTOLOMAIDA

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 18 |
ינואר 2013 | שבט תשע"ג

דבר המערכת

הגליל, הגליל משהו בלתי רגיל... ובעצם אפשר להרחיב את מאמר השיר לצפון כולו: הצפון, הצפון משהו בלתי רגיל!

בצפון הארץ נופים רבים ומגוונים, שמורות טבע ייפיות, מים זורמים, תופעות גאולוגיות ייחודיות, היסטוריה, אוויר צלול, צמחייה, מגוון דתות השוכנות זו לצד זו (יהודים, מוסלמים, דרוזים ונוצרים), ועוד. גם מקומו של האדם לאורך ההיסטוריה לא נפקד מפני השטח. בצפון אתרים ארכאולוגיים רבים, ובהם גמלא, עכו, צפת, הכנסיות סביב הכנרת, טבריה, בית שאן ועוד רבים אחרים.

גיליון זה מוקדש לארץ הצפון ולפעילות רשות העתיקות בה. הוא מציג את הפרויקטים העיקריים ברחבי הצפון: בחפירה, בשימור, בתערוכות ובחינוך בקהילה. באמצעות הגיליון תוכלו להציץ אל חבל הארץ המופלא הזה, המכונה "הצפון", לטייל וליהנות.

קריאה מהנה

מרחב צפון

"מרחב צפון" נחלק לשלושה מחוזות: מחוז גליל מזרחי וגולן (חצור הגלילית); מחוז גליל תחתון ועמקים (נהלל); ומחוז גליל מערבי (עכו).

משרדי המרחב שוכנים צמוד למשטרת נהלל הישנה
ת.ד. 35, נהלל 10600

טל': 04-6415322 | פקס': 04-6415321

עטיפה קדמית:

מפת ארץ הקודש (Harenberg 1750)

מפת העיר עכו (Picart c. 1500)

עטיפה אחורית:

המצודה הצלבנית בציפורי (Roberts 1855)

דבר יו"ר מועצת רשות העתיקות פרופ' איוון פרידמן	3
דבר מנהל רשות העתיקות שוקה דורפמן	3
מרחב צפון דרור ברשד	4

מחוז גליל מזרחי וגולן

הגולן	6
לקראת פרסום סקר הגולן ד"ר משה הרטל	6
בנייני הציבור בגמלא ד"ר דני שיאון וצבי יבור	8
"הארכאולוגיה מגיעה אליך" אורן זינגבויים	10
נספח שימור לבקעת חמת גדר אדר' רז עפרון	12
צפת	14
צפת העתיקה: פעילות רשות העתיקות בעיר דינה אבשלום-גורני, אבנר הילמן ואדר' כרמיאל רומנו	14
פרויקט "נאמני שימור צפת העתיקה" דינה אבשלום-גורני, נירית קורן-לורנס, אבנר הילמן ושלי אן-פלג	16
שימור בית הקברות היהודי בצפת - תגליות חדשות יוסי סטפנסקי	17
טבריה	18
טבריה הבלתי נראית או הבלתי מוכרת גלעד צינמן	18
תצוגות ארכאולוגיות בטבריה ד"ר אורית שמיר ועדנה עמוס	20
נופי התרבות של צפון הכנרת מועמדים לרשימת מורשת עולם אדר' יעל אלף	22

גליל תחתון ועמקים

מחוז גליל תחתון ועמקים סיכום שנת עבודה 2012 צח הורוביץ	24
בית שאן	24
לפעמים לונדון כן מחכה לנו ד"ר גבי מזור וד"ר וואליד אטרש	24
פרויקט שימור בית שאן אילן פחימה ויורם סעד	26
באר מהתקופה הנאוליתית בעינות ניסנית, עמק יזרעאל יותם טפר	27
חפירות הצלה בעין ציפורי נמרוד גצוב וד"ר יניר מילבסקי	28
החפירות ביפתחאל - חידושים ותגליות ד"ר חמודי חלאילה, ד"ר יניר מילבסקי ונמרוד גצוב	30
תל יקנעם - מקרה מבחן אדר' ערן חמו	32

מחוז גליל מערבי

עכו	34
הפתעה בעכו אליעזר שטרן	34
שימור ופיתוח בעיר העתיקה של עכו צילי גלעדי	36
"נגיעות בשימור" במרכז הבין-לאומי לשימור ע"ש העיר רומא שלי אן-פלג	38
נמלה המפואר של עכו מלפני 2300 שנה נחשף בקרקעית הים קובי שרביט	40
ד"ש מחוקרי העבר יואב לרר	41

חינוך, קהילה ועוד

שוד עתיקות בצפון ניר דיסטלפלד	42
פעילות המרכז החינוכי גליל במגזר הלא-יהודי רנא ח'ורי	44
שומרים על העבר למען המחר נירית קורן-לורנס	47

רוח צפונית - גילוי העבר ושמירתו | פרוכ' איוון פרידמן, יו"ר מועצת רשות העתיקות

גיליון זה של "דבר עבר" מוקדש לפעילות רשות העתיקות במחוז צפון ולהישגיה. לאחרונה, התקיים כנס של רשות העתיקות בשיתוף מוזיאון הכט שבאוניברסיטת חיפה והמכון לציוויליזציות ימיות באותה אוניברסיטה כדי להביא בפני הציבור את הישגי השנה האחרונה בארכאולוגיה בצפון. שיתוף הפעולה של הארכאולוגים מן האקדמיה עם אלה מהרשות הוא המשך למסורת ארוכה המעשירה את שני הצדדים.

מחוז צפון היה מן הנפגעים ביותר ממעשי ונדליזם נגד עתיקות בשנה האחרונה; הנורא שבהם היה הפגיעה בבית הכנסת בחמת טבריה. דווקא משום כך, יש סיפוק רב מלראות את עניין הציבור בממצאים שנחשפו ומשיתוף הקהילה בשמירתן של העתיקות, למשל בתל יקנעם ובתערוכות הארכאולוגיות שהוקמו באבני איתן ובנוב.

בצפון שהוכרו לאחרונה על ידי אונסקו, "שמה אותנו על המפה" גם כמקום בעל עבר פרהיסטורי עשיר. עם כל הקושי הטכני שבדבר, שואפים הארכאולוגים לפתוח את מערת הנטיפים היפהפייה לקהל בד בבד עם המשך החפירות.

חפירת הצלה כמו זו הנערכת בחורבת עוצה, היא ח'ירבת אל'עידיה של צאלח' א'דין, מגלה שוב את הגיוון הרב ואת עומק התגליות ממגוון תקופות. גם החפירות בעין ציפורי מגלות לנו תקופות אחדות בעברה של הארץ, תחת שליטים ובני דתות שונים זה מזה, וכל אחד יוכל למצוא משהו הקרוב ללב.

שיתוף הקהילה בשימור העתיקות ובשמירה עליהן כחלק ממערכת של חינוך הדור הצעיר אינו מוגבל למגזר או לדת מסוימים, וטוב שכן.

שיתוף פעולה אחר הוא בעיר צפת, שם בא לידי ביטוי הקשר בין חפירה ארכאולוגית לשימור הממצאים בשטח לדורות הבאים. בעיר כמו צפת לא די בשמירה על הממצאים הארכאולוגיים, אלא יש לשמר גם את המרקם האורבני ואת השרידים של צפת העתיקה שמלפני 150 שנה בלבד - שומרים על העבר למען העתיד כדי לאפשר חיים בעיר עתיקה מבלי להרוס את מורשתה ואת שרידיה. טיפוח הגאווה המקומית של הקהילה בעברה הוא תנאי לשמירה על עבודת השימור הנעשית ועל האיוון בין האינטרסים הכלכליים של הבנייה החדשה לבין הצורך בשימור העבר ובשמירה עליו.

מן החפירות הרבות שנעשו בצפון הנזכרות בגיליון זה, אני רוצה להזכיר במיוחד את גילוייה של מערת הנטיפים הפרהיסטורית בחורבת מנות, אשר לצד שרידים פרהיסטוריים אחרים

דבר המנהל | שוקה דורכמן, מנהל רשות העתיקות

עובדי רשות העתיקות, בשנים האחרונות מובילה הנהלת רשות העתיקות סדרה של שינויים בארגון כדי להתאים את פעילות הרשות לצרכים העכשוויים, וכן כדי שהארגון יהיה מעודכן ויוביל מהלכים קדימה עם חזון לשנים הבאות. בשנה שעברה התארגן מינהל ארכאולוגיה מחדש. השנה, התחלנו גם בתהליך של בניית מינהל פיקוח - מינהל חדש, הכרחי, שכן משימת הפיקוח מרכזית ברשות. ההחלטה לבנות מינהל פיקוח נבעה מתהליכים חיצוניים, שהשפיעו על התנהלות מערך הפיקוח, אך בעיקר מהרצון לחזק את המקצועיות ואת האחידות במערך הפיקוח, בכל הרמות ובכל המשימות. בסוף שלב זה של השינויים, הרשות תתייצב על שלושה מינהלים מקצועיים חזקים: ארכאולוגיה, פיקוח ושימור. זה הזמן להדגיש שוב את המקצועיות בכל תחומי העשייה ברשות, דבר שאסור להרפות ממנו.

בד בבד, אנחנו מובילים תהליכים ומיזמים אחרים, הראויים לציון: מיזם מפעלי מגילות מדבר יהודה הוא מיזם חשוב מאין כמוהו, מכל הבחינות. לאחרונה, הועלתה "הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה ע"ש ליאון

שאינם יהודיים; מיזמי שימור, בשיתוף כל הגורמים הרלוונטיים; ומיזמים קהילתיים. גולת הכותרת בעשייה של המרחב היא הפעילות בעיר העתיקה של צפת. היוזמה עלתה מן המרחב, והגיעה לשולחן הממשלה, שאישרה מיזם חשוב להצלת העיר העתיקה של צפת, בשיתוף העירייה, משרדי הממשלה ומיזם מורשת (תמ"ר) במשרד ראש הממשלה. מרחב צפון, בניהולו של דרור ברשד, עושה עבודה מצוינת בכל התחומים, ועל כך יבואו על הברכה. כארגון, אנחנו שואפים לחשיפה, שתמצב אותנו כארגון יוצר, חדשני ומקצועי. עלינו לטוות מערכות קשרים, לפתח ערוצי עבודה ולהתעדכן בכל התחומים. עם זאת, אל לנו לשכוח את משימתנו העיקרית על פי חוק: אחריות לעתיקות הארץ ולאתרי העתיקות, חשיפת העתיקות, שמירתן ושימורן. גם כאן אנחנו מתאימים את הארגון לצורכי השעה, למשל בשינוי המבנה הארגוני, בקידום שיטות עבודה ובשיפור השירות ליזמים ולקהילה הארכאולוגית. כך נמשיך ונקדם את הארגון, מפני שארגון שאינו מתחדש מאבד את הרלוונטיות שלו.

לוי" לאינטרנט, בשיתוף עם גוגל ישראל ובנדיבות ליבה של שלבי וייט, יושבת ראש אגודת הידידים שלנו בארה"ב. עתה, המגילות, נכס אוניברסלי, ייחשפו לעולם הרחב. מיזם חשוב נוסף הוא המעבדה הלאומית לציור ממוחשב. המעבדה פותחה במכון ויצמן ובאוניברסיטה העברית, והיום אנחנו בשלבים מתקדמים של קליטת המעבדה ברשות העתיקות, בתחום טיפול בממצאים ומעבדות. מיזם זה הסתייע תודות לתרומת יד הנדיב. כמו כן, אנחנו פעילים מאוד במיזם מורשת (תמ"ר), המנהל במשרד ראש הממשלה, ובמיזמים אחרים ומגוונים ברחבי הארץ ובעולם.

טרם סיכמנו את שנת העבודה, אבל אין ספק שהייתה זו אחת השנים הפוריות ביותר שלנו כארגון. במהלך השנה הגענו להבנות עם משרד התרבות והספורט ועם משרד האוצר בנוגע להסדרת תקציב הרשות. זהו מהלך חשוב מאוד ליציבות התקציבית של הרשות. "דבר עבר" מוקדש הפעם לפעילות הרשות בצפון. בשנים האחרונות נעשית במרחב צפון עבודה בהיקפים גדולים מאוד. המרחב יוזם מיזמים רבים, ובהם: מיזמי חינוך, גם במגורים

מרחב צפון | דרור ברשד, ארכאולוג המרחב

"הזהותי עם הגליל ועם ביתי הגלילי, חבל מולדתי, בשום פנים ואופן לא היתה רק פרי חינוך מכון של אבי ומירי. היא באה לי כבדרך הטבע: ואף שהיכרתי את תולדות עמי, חשתי עצמי כמי שמעודו לא גלה מהארץ וכאילו אבי לא מרסיה חזר אליה. שורשי היו כאן, באדמתו הסלעית של הגליל!" (מתוך **בית אבי**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה (1976), עמ' 35)

"הנופים שתיארתי אותם היו נופי ילדותי, פשוטים ומוכרים היטב במבט העין ובמגע רגל ובהישג יד, אולם תחת רשמן של העלילות הקשורות בהם, הם כמו יצאו מידי פשוטם. כך נחל חרוד ובית ברק - זירת קרבותיו של גדעון המקובל עלי מכל השופטים. כך סביבתה של צפת, ששוב לא יכולתי להרהר בה מבלי להיזכר ברבי שמעון ברי-יוחאי, הצדיק המסתתר, ביוחן מגוש חלב, הגיבור הגלילי זה שהפליא מכותיו ברומאים: וכניגוד גמור לו יוסף בן מתתיהו שנצטייר בעיני, בן הכפר, כאריסטוקרט ירושלמי שלא זו בלבד שנתגלה כמצביא אכזב, אלא גם כבוגד ברעיו לנשק ביוזפת הגלילית. אפשר שהדבר ישמע מוזר, אבל העובדה שזה קרה בגליל, הפכה איכשהו את המאורע הרחוק הזה לדבר אישי בתכלית. הדברים אינם אמורים בנופים בלבד, אלא גם במאורעות שנתרחשו על אדמת הגליל, מקרוב ומרחוק. באיזו רגשת לב הייתי מציף את תוך מערותיהם של הקנים שבסביבת הארבל! הוא הדין בבית שאן על האסוציאציות ההיסטוריות שהיא עוררה בי. בציפורי, בחומות עכו, צפת וטבריה ומעל לכל - קרני חטיין, עדי הקרב המכריע בין צבאות האיסלם לבין נושאי הצלב ותל חי, שפרשת גבורתה ונפילתה היתה מוכרת לי היטב מספוריהם של אנשי 'השומר' שהיו פוקדים את ביתנו."

(מתוך **בית אבי**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה (1976), עמ' 33-34)

מרחב צפון פועל בנופים מוכרים היטב, הנעטפים בלבוש ההתיישבות, התחבורה, אזורי התעשייה, החקלאות, הגז, הכבישים,

מערכות הניקוז, התיירות והפיתוח המואץ. הצורך להגן על הנוף הפשוט והמוכר הוא אבן יסוד בהליכי התכנון והבנייה בצפון. עובדי מרחב צפון עומדים על המשמר כדי שאותם דברים שמספרים את תולדות הארץ הזו יישמרו ככל שניתן או ייחקרו בתשומת הלב הראויה (אם נגזר דינם להתכסות או להיעלם תחת נופי הפיתוח החדשים). מחויבות זו היא הבסיס הערכי שעליו מושתתים יעדי מרחב צפון, היונקים מתוך חזון רשות העתיקות. המרחב שם דגש על חינוך הדורות הבאים, בשילוב הקהילה ובקיום שיתופי פעולה לאורך זמן עם גופים ציבוריים שמשפיעים על תכנון הצפון, כגון עיריות, מועצות, רשויות, משרדי ממשלה, ועדות תכנון ומתכננים, יזמים ונציגי הדורות הבאים.

עובדי המרחב פועלים מתוך תחושת שליחות להגן על השרידים הקדומים, בשילובם בתכנון או בשימורם, וכן לקרבם לציבור הרחב, למשל בהצגת השרידים בפארקים המיועדים לכך במתחמים ציבוריים. פעולות המרחב מתבצעות בשיתוף פעולה בין המנהלים לבין העוסקים בתחומים המקצועיים בתוך רשות העתיקות, ובהם מינהל שימור, מרכז החינוך, תחום אוצרות ויחידת ההסברה. זהו הבסיס להצלחתם של מיזמים שרשות העתיקות מובילה במרחב צפון.

העובדים במרחב הצליחו בעבודת שטח יום-יומית להשפיע על התייחסות המדינה והגופים המפתחים לערים העתיקות: צפת, טבריה ועכו. בעקבות כך, שונו החלטות ממשלה, והושקעו משאבים בחפירות ארכאולוגיות יזומות, בפיתוח פארקים ארכאולוגיים ובהקמת מרכזי חינוך. כמו כן, הצלחנו ליצור שיתופי פעולה עם משרדי ממשלה, כגון משרד השיכון והרווחה, שחברו אלינו במימון ובליוי קורסים לקהילה בנושאי שימור וארכאולוגיה.

במרחב מתקיימים תהליכי למידה המחזקים את יכולתם המקצועית של העובדים ואת מחויבותם לרשות ולמטרתיה. תהליכים אלו משפיעים על רובדי התכנון, על עיצובו של

הצפון, על המחקר הארכאולוגי, על היכולת לקרב את הארכאולוגיה לקהילות ועל התיירות.

חפירות ארכאולוגיות מלוות פיתוח מתקיימות במרחב צפון בכל עונות השנה. תוצאות החפירות מכוונות את התכנון האדריכלי והנדסי כך שאפשר יהיה לשלבם בפרויקט המתוכנן. להלן כמה דוגמות:

יפתחאל | מתחת לכביש העובר בתחומי האתר נבנה אולם שאפשר יהיה בעתיד להציג בו את שרידיה הייחודיים של התקופה הנאוליתית, ובהם גולגולות מכירות ורצפות טיח. החופר: ד"ר חמודי חלאילה.

כלא מגידו | במקום נחשף ממצא שריגש את העולם כולו: פסיפס המשלב בתוכו כתובת, המספרת על ישו ומסבירה את תהליך ההתפשטות של הדת הנוצרית בראשיתא ואת הקשר שלה עם הצבא הרומי.

החופר: יותם טפר.

טבריה | בעקבות חפירותיהם של ד"ר וואליד אטרש ואבנר הילמן בעיר, ובזכות הפעילות שיוזם ראש העיר במקום, יוקם בטבריה מוזיאון ארכאולוגי פתוח שיספר את תולדות העיר, בדגש על תקופת הקמתה ועל הקשרה היהודי.

היוגב | בתחום תל מגידו נתגלתה בעת הרחבת צומת הכניסה ליישוב היוגב באר נאוליתית קדומה.

חורבת מנות | בחורבת מנות

שבגליל המערבי נחשפה מערת נטיפים בעת עבודות של טרקטור בשטח שלא היה ידוע כלל. כאתר עתיקות. באתר מתקיים מחקר נרחב, מטעם אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע ורשות העתיקות, והוא עתיד להפוך לאתר תיירות

שיספר את סיפורו של ההומו ספיינס הראשון במזרח התיכון.

המרכז הארכאולוגי החינוכי הוא נדבך מרכזי בפעילות המרחב, ומשתלב בכל תחומי העשייה. המרכז החינוכי מקיים פעולות משותפות עם מינהל השימור באתרים רבים: **מגדל העמק** | במקום הושקעו משאבים שגויסו ממשרד הבינוי והשיכון, והאתר פותח על ידי מינהל שימור, בשיתוף עם העירייה והקק"ל, ושולבו בו ילדי בתי הספר. במקום הוקם גן ארכאולוגי-עירני מיוחד.

תל יקנעם | בתל מתקיימת פעילות בשילוב מינהל שימור ועיריית מגדל העמק זו השנה

הרביעית. הפעילות משמרת את התל ומנגישה אותו לטובת הציבור הרחב. במקום נערכת פעילות חינוכית שמשתתפים בה מוסדות החינוך בעיר.

חצור הגלילית | המרכז החינוכי פועל, בשילוב עם מינהל שימור וקק"ל ובהובלת מחוז הגליל המזרחי, לפיתוח אתר קהילתי, ארכאולוגי-יערני בחצור הגלילית. בפעילות שותפים ילדי רמת הגולן, ומשולבים בה קורסים לנאמני שימור בצפת.

המרכז הארכאולוגי פועל בשיתוף עם המחוזות לשלב את האוכלוסייה הגלילית הלא-יהודית בשימור המורשת; בחינוך להכרת המורשת;

בשימור מרכזי הכפרים; בהכרת אתרי הארכאולוגיה בגליל בכלל ובקרבת היישובים בפרט; וביצירת פרויקטים משותפים עם הקק"ל ורט"ג, במימון משרדי ממשלה.

למרות העשייה הענפה במרחב צפון - בשמירה על עתיקות הצפון, בשימור ובחינוך - ברור לכל עובד ועובד במרחב, שרוב העבודה בכל התחומים עוד לפנינו. המשאב הארכאולוגי, הפיסי - חשוב, נדיר, יקר ומרשים ככל שיהיה - ייעלם כלא היה אם לא נדע להגן עליו, לחקרו כראוי ולקרב אותו לציבור הרחב. לכן, עלינו לנהל בחכמה את אוצרות העתיקות במרחב צפון! ■

קשרי העבודה בין מועצה אזורית הגליל העליון לבין רשות העתיקות אורי אמיר, מהנדס גליל

אין רבותא בעובדה שבמרחב הגליל העליון קיים ריבוי אתרי עתיקות - זהו אחד המאפיינים הנפלאים ביותר לאורכה ולרוחבה של ארץ ישראל. מרתק במיוחד הוא פסיפס האתרים מהתקופות ההיסטוריות והפרהיסטוריות המתגלה כמעט על כל צעד ושעל.

הגליל העליון התברך באתרים רבים, ואמנה כאן רק אחדים: האתר הנטופי בעין, האתר הפרהיסטורי בגשר בנות יעקב, תל קדש, אבל בית מעכה (שטרם נחפר), בית הכנסת העתיק בברעם וחורבת עמרית, ובה שלושה מקדשים מהתקופה ההלניסטית, הנחפרת זו העונה השביעית מטעם אוניברסיטת מקאליסטר, בפיקוח רשות העתיקות.

רבים מהאתרים התגלו על ידי "משוגע" מקומי לדבר, אמנון אסף, שהזעיק את אנשי רשות העתיקות, ולימים אף הקים מוזיאון לעתיקות:

"מוזיאון האדם הקדמון" במעיין ברוך. מוזיאונים מקומיים אחרים ראויים לציון הם מוזיאון סאסא, אגף במוזיאון לאומנות בברעם ומוזיאון תל חצור באיילת השחר.

חלק מהאתרים הוכרזו גנים לאומיים, כגון תל חצור (בתקווה שהתל יוכרז גם אתר מורשת עולמית...), עובדה המסייעת לשימורם. כמו כן, האתרים זוכים לסיוע מצד קבוצות של מתנדבים מהיישובים הסמוכים להם. לצערנו, יש גם אתרים שמתפוררים לנגד עינינו, דוגמה חיה לכך הוא ח'אן ג'וב יוסוף (היפה ביותר בארץ?) שמדרום לעמיד.

שם המשחק להצלת האתרים ושימורם הוא כסף.

מועצה אזורית הגליל העליון רואה בפסיפס המדהים הזה, שציינתי רק אפס קצהו, נדבך חשוב מאוד בתרבות האזורית שלה. לפיכך,

חברה המועצה אל רשות העתיקות כדי לאתר אתרים ולשלבם בתכניות תיירותיות, וכן למצוא משקיעים שישלבו ביוזמותיהם "אימוץ אתר".

המועצה עורכת גם "תכנית שכבות" תיירותית, לדוגמה באזור ההר, מרכז הרי נפתלי (משגב עם ומנרה) ועד אזור סאסא והר אדיר. בין השכבות אפשר למצוא אתרי טבע ונוף, מצפורים, אתרי מורשת, אתרי עתיקות וכמובן את היישובים עצמם. בין כולם יחברו מסלולי טיול, ברגל ובאופניים, וחניונים לרכב.

הסוד לשיתוף פעולה מסוג זה טמון באנשים. עובדי הרשות המקומית ועובדי רשות העתיקות חברו יחד כדי לשמר את העבר למען העתיד. טענות, כגון "אין כסף", "השדה של מישהו" ו"בקיבוץ צריך לבנות שכונה", אינן מרפות את ידינו, אנו רואים במכמני העבר חלק ממשאבי העתיד. ■

מועצה אזורית
הגליל העליון

לקראת פרסום סקר הגולן

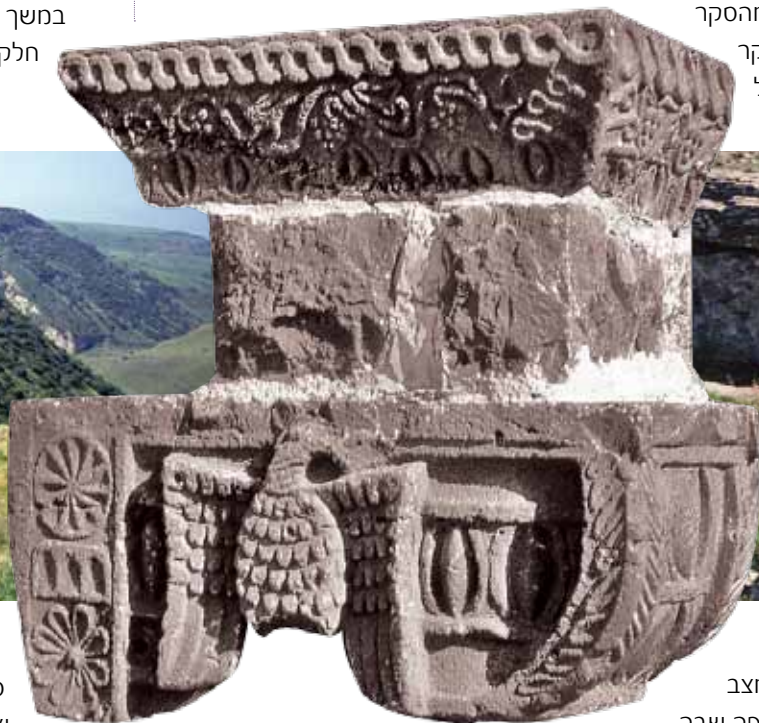
ד"ר משה הרטל

עד לכיבוש הגולן בשנת 1967 היה הידע שלנו על הגולן דל למדי. מקור המידע העיקרי היה ספרו של גוטליב שומכר, שסקר את הגולן בשנים 1884-1885. שומכר הכין את המפה הראשונה של הגולן, ותיאר את אתרי העתיקות והכפרים שם. הסקר נערך בתקופה שבה הארכאולוגיה של ארץ-ישראל הייתה עדיין בחיתוליה, והשימוש בקרמיקה לתיאור אתרים עדיין לא היה ידוע. משום כך, המידע שאפשר להפיק מהסקר מוגבל למדי. חשיבותו של הסקר בהיותו התיאור הראשון של

חוליות בראשותם של קלר אפשטיין ושמריה גוטמן. סקרים אלו נערכו בראשית ההיכרות המחודשת עם הגולן, בעת שכמה מהמאפיינים של תרבות האזור לא היו ידועים. הסקר התמקד בכפרים ובחורבות, ולא כיסה את כל השטח. בפרסומי הסקר אין התייחסות לתנאי הסביבה.

זה לא פורסם עד כה. באותה עת ערך יצחקי גל סקר אתרים ונופים בגולן, ובו הוא תיאר אתרים רבים. בשנים 1983-1987 ערך משה הרטל סקר מקיף בצפון הגולן. את אתרי החרמון סקר שמעון דר בשנים 1983-1989. במשך השנים נערכו בגולן כמה סקרים, חלקיים ונושאים. קלר אפשטיין

אתרי הגולן, ובעיקר של המצב בגולן בשלהי המאה ה'ט', תקופה שבה החלה התנחלות שבטי הבדווים. בד בבד עם הסקר של שומכר, ערך גם לורנס אוליפנט סקר בכמה אתרים בבקעת הבטיחה ובדרום הגולן. בין השאר, תיאר אוליפנט את ח'יספין ואת בתי הכנסת באום אליקנטיר, באדיכה ובאל-חסניה. בשנים 1968-1969 סקרו את הגולן שתי

סקרה, ואף חפרה, שדות דולמנים ואתרים מהתקופה הכלקוליתית. את בתי הכנסת בגולן סקרו צבי מעוז וצבי אילן. חיים בן-דוד סקר את בתי הבד בגולן ואת היישובים היהודיים בגולן התחתון. את הכפרים שנמצאו בהם המבנים הביזנטיים השמורים ביותר סקרו קלודין דופין ושמעון גיבסון. סקרים חלקיים בגולן ערכו גם אמיר גולני וליפז וינצקי. אורן זינגבוים סקר

בשנים 1968-1970 נסקרו הכפרים הסוריים הנטושים. בסקר, בניהולו של דן אורמן, נבדקו עשרות אתרים. בעריכת הסקר הושם דגש על ממצאים ארכיטקטוניים ועל איתור תבליטים וכתובות. קרמיקה כמעט שלא נאספה. סקר

ממצאי הסקרים מאפשרים היום לתאר את תולדות הגולן מהתקופות הפרהיסטוריות עד ימינו. מקצת התקופות נחקרו ביתר פירוט. אזכיר לדוגמה את התרבות הכלקוליתית הגולנית, שלא הייתה מוכרת קודם לכן, וכן את מתחמי הגולן בתקופת הברונזה הקדומה, רוג'ם אל הירי, הדולמנים, ארץ גשור, גמלא, בתי הכנסת, יישובי תחום סוסיתא, הייטורים, יישובי החרמון, הבנייה החורנית והע'סנים. תקופות אחרות – ובהן תקופת הברונזה התיכונה 2, תקופת הברזל, התקופה האסלאמית והתקופה הממלוכית – עדיין מחכות לחוקרים שינצלו את חומר הגלם ויקדמו את המחקר; מהתקופות הראשונה והאחרונה נמצאו אתרים רבים, ואילו הממצא משתי התקופות האחרות דל יותר.

בפרסום יש מבוא למפה, בדומה לכל מפת סקר, אך גם מבוא המסכם את הממצא ואת המקורות ההיסטוריים של כל הגולן. דיון מורחב זה מאפשר לנתח את ההיסטוריה היישובית בגולן באופן נרחב; לעקוב אחר שינויים בתפרוסת היישובים ובאופיים; לראות את השוני בחלקי הגולן בכל תקופה; וללמוד

הסקר, וכיוון שנשארו סקרים קודמים שלא פורסמו, החלטתי לפרסם את המידע שנאסף על כל אחד מהאתרים שנסקרו בגולן בעשרות השנים האחרונות. כהכנה לפרסום נסרקו למעלה מעשרים אלף תצלומים שצולמו בסקרים, למן הסקרים הראשונים של אפשטיין וגוטמן ועד ימינו. אתרים אחדים צולמו מחדש. עברתי מחדש על כל החרסים שנאספו בסקרים, והכנתי לוחות קרמיים לכל אתר שהממצא בו

הצדיק זאת. הפרסום מתבסס על סיכומיו של יגאל בן אפרים, שהושלמו על פי הסקרים האחרים. את האתרים הפרהיסטוריים תיאר עופר מרדר, ואת הדולמנים – מיכאל פריקמן. היות שהסקר נערך על ידי חוקרים אחדים, בזמנים שונים ובשיטות שונות, אין אחידות בתיאור האתרים. חלקם מתוארים בקיצור רב, ואילו אחרים – בפירוט. מתוך ידיעה, כי

בתי קברות קדומים בדרום הגולן ובמרכזו. כמו כן, נערכו סקרי פיתוח במקומות אחדים בגולן. שריה פרידמן ערך סקר באתרי יישוב בדרום הגולן.

ב־1993 יזם מנהל רשות העתיקות דאז, אמיר דרורי, סקר מקיף במרכז הגולן ובדרומו במטרה להשלים את הסקר השיטתי של

על הקשרים בין תושבי האזור לאזורים השכנים.

מפות הסקר הראשונות של הגולן כבר נמצאות באתר הסקר המקוון; המפות האחרות יעלו בהמשך. עם השלמת הפרסום, כוונתנו להוציא ספר, שייכתב על ידי מומחים לתקופות השונות ויסכם את המידע בצורה רחבה ומעמיקה.

מה שלא יפורסם לא יגיע לידי החוקרים וציבור המתעניינים, השתדלתי להציג את מירב המידע שנאסף על כל אתר. הסקר מפורסם באתר הסקר המקוון של הרשות (www.antiquities.org.il/survey), ולכך יש יתרונות, למשל באפשרות לפרסם תצלומים רבים ובצבע. באתרים רבים בגולן נמצא שפע של פריטים ארכיטקטוניים מעוטרים. השתדלתי להציג איורים של כל הממצאים החשובים.

הגולן. את הסקר ניהל משה הרטל, ארכאולוג מחוז הגולן דאז; בראש חוליות הסקר עמדו אנו ברון, ארז קלמכטר, דוד גורן ויגאל בן אפרים. סקר השדה נערך בשנים 1993-1998 והושלם ב־2001. יגאל בן אפרים ריכז את ממצאי הסקרים, אך החומר לא הגיע לכלל פרסום.

בשנת 2010 הוטל עליי להשלים את פרסום סקר הגולן. היות שעבר זמן רב מאז שהסתיים

בנייני הציבור בגמלא

ד"ר דני שיאון וצבי יבור

דומה שאין צורך להציג את גמלא, האתר שבו התרחש אחד האירועים הדרמטיים במהלך המרד הגדול בגליל. בחפירות הנרחבות שנערכו באתר במשך 20 עונות, על ידי שמריה גוטמן, ומאוחר יותר על ידינו, נתגלו שרידי עיר יהודית משלהי ימי הבית השני, ובה מגוון מבנים המאפיינים חיי עיר באזור המרוחק ממרכזי השלטון והמרכזים העירוניים הגדולים. נחשפו מבני מגורים, רחובות, מערכת ביצור ומתקני תעשייה. מאחר שגמלא הייתה מרכז אזורי בגולן, וכנראה גם בירת מחוז גולן מימי החשמונאים ואילך, הרי שנזקקו לשירותיה גם תושבי הכפרים בסביבה. צרכיה של עיר כזו חייבו לכן גם מבני ציבור לשירות הקהילה כולה.

בית הכנסת

בית הכנסת של גמלא הוא אחד משישה בתי כנסת שפעלו בימי הבית השני. עד לגילוי בית הכנסת במגדל בחפירות שערכה הרשות ב-2009, היה זה בית הכנסת היחיד שפעל ביישוב עירוני.

במכלול בית הכנסת אולם מרכזי (15 x 20 מ'), שורה של חדרים בגב המבנה במזרח וחדרי שירות לצד החזית במערב. ממערב מצוי מקווה טהרה גדול, שהיה אף הוא חלק מן המכלול. ציר הבניין הוכתב על ידי הטופוגרפיה המקומית בלבד, במקביל לצלע ההר. הבנייה נעשתה באבנים מהוקצעות היטב, אך לא באבני גזית.

המרחב המרכזי של האולם המרכזי מוקף מכל עבריו בטורי עמודים, הניצבים על רצועת ריצוף חלקה המקיפה את האולם. מעבר לעמודים הותקנו שורות של מושבים, ומעליהם – עזרות. הסימטריה מופרת בצד מערב, שם שורות הספסלים נקטעות כדי לאפשר כניסה אל מרכז האולם. בניגוד למעט בתי הכנסת האחרים המוכרים מימי הבית השני, בגמלא

המבנים בעיר, ולא היה מכוסה ברעפים. כן נתגלה מתקן ייחודי לגמלא: תעלת מים צרה, שנכנסה לאולם, הזינה כיור מטווח לנטילת ידיים ליד הקיר המזרחי, והמשיכה משם והזינה את המקווה שבמערב. עוד פרט ייחודי הוא חדר לימוד קטן, מוקף בשורות מושבים, שהיה צמוד לאולם ממזרח ומחובר אליו בחלון. הדמיון המתבקש הוא למוסד בית המדרש, הנזכר בספרות התלמודית, ואשר זוהה בכמה בתי כנסת מאוחרים, כגון זה שבכפר נחום.

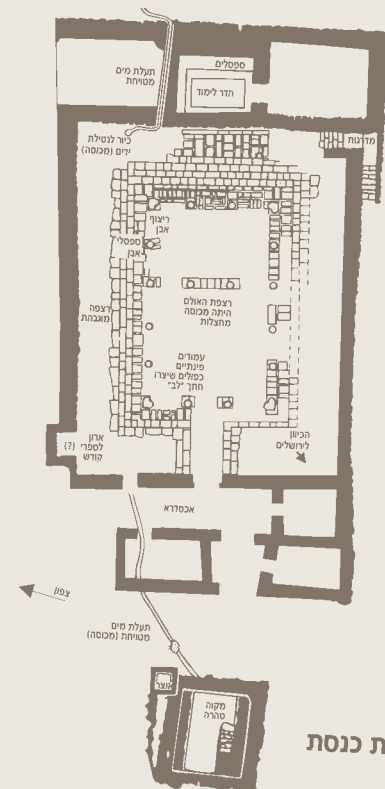
תיארוך ותפקוד

שמריה גוטמן ניסה לראות כאן בניין מימי אלכסנדר ינאי או הורדוס. אולם, הממצא שנתגלה מתחת לרצפות מעיד על כך שבית הכנסת נבנה לא לפני ראשית המאה הא' לסה"נ.

התכנית האדריכלית של מבנה זה – כמו גם של כל יתר בתי הכנסת מתקופה זו – מלמדת כי מוקד הפעילות היה במרכז האולם, ולא "בכיוון ירושלים" כמו בבתי הכנסת המאוחרים. בימי הבית השני, לא התפילה הייתה עיקר הפעילות בבתי הכנסת אלא הקריאה בתורה. לכן, יש לראות במכלול בית הכנסת של גמלא, הכולל אולם, חדר לימוד ומקווה, מרכז קהילתי אשר שימש לצרכים דתיים וחילוניים כאחד. יש אמנם חוקרים אחדים המסתייגים עד היום מהגדרת הבניין כבית כנסת, אבל כיוון שמספרם של בתי כנסת קדומים מעין אלה עדיין מועט, המחלוקת נסבה למעשה על

יש טור עמודים נוסף לרוחב האולם, המחלק אותו ביחס של 2:3. כיוון שכותרות העמודים הן גם מן הסדר הדוקי (בעיקר) וגם מן הסדר היוני, וכן בגלל הרוחב הגדול של האולם, אנו מציעים לשחזר את הגג בשונה מן המקובל: מסבך עץ שנשא גג דו-שיפועי וקומת תאורה. הגג היה עשוי קורות, קנים ואדמה, כמו שאר

שחזור בית הכנסת (פ' מילשטיין, רשות העתיקות).
תכנית מכלול בית הכנסת.

בית כנסת

החלק המזרחי של אולם בית הכנסת, מבט לדרום. צבי יבור יושב על שורת המושבים החמישית. מאחוריו: החלון לחדר הלימוד, בפינה השמאלית התחתונה - מקום הכיור

מהותו של 'בית הכנסת' בימי הבית השני ועל הגדרתו.

מבנה ה'בסיליקה'

בשנים 1997-2000 נחשף ברובע המערבי מבנה ציבור מפורא. אף על פי שהחפירה לא הושלמה, אפשר להציע בעבורו תכנית ראשונית. הבניין דומה בממדיו לממדי בית הכנסת (15 x 16 מ'), ובו שלושה אנפים רחבים, מקבילים, ברוחב משתנה. האנפים הצדדיים מחולקים לשניים-שלושה מרחבים קטנים יותר. האגף נחלק לשלושה מרחבים

שגובהם שונה זה מזה. הם אינם מופרדים בקירות, אלא בספי גזית, שמשני צדיהם אומנות אחוזות שלהן בסיס וכותרת מעוצבים. המרחב הצפוני נראה כבמה מוגבהת, ובקיר הצפוני מאחוריו משולבת שורת זיזים ששרדה בשלמותה, ושימשה לנשיאת הגג באזור זה.

תיארוך ותפקוד

דמיונה של ה'בסיליקה' לבית הכנסת מבחינת טכניקת הבנייה, וכן המחצא במבנה וברובע המערבי בכלל, אינו מותיר ספק באשר לתיארוך הבניין למאה הא' לסה"נ. בהסתמך על תכנית הבניין, אפשר לראות במקטעים של שני הקירות הארוכים המקשרים בין אולם התווך לאנפים הצדדיים מעין שני טורי אומנות המקנים לבניין מראה של בסיליקה רומית. מיקומה של הבמה בקצה הצפוני של אולם התווך, רצפתה המוגבהת והעיצוב הארכיטקטוני הנאה של חזיתה, מלמדים כי הייתה במוקד הפעילות של הבניין. מיקומה בקצה אולם התווך, מול הכניסה הראשית, וכן אפקט הפרספקטיבה המתקבל מן ההבדלים ברוחב האולם והפרש הגבהים, מקנים לעומדים על הבמה סמכות על פני ציבור המתקהלים באולם. אין לנו הצעה של ממש לזיהוי ה'בסיליקה',

ישראל ליון הגדיר את בית הכנסת של המאה הא' לסה"נ "מוסד קהילתי עם ממד דתי". הוא מייחס למוסד זה התכנסויות פוליטיות וחברתיות, הליכים משפטיים, אכסניה, גביית כספים לצורכי הקהילה ובית המקדש, גניזה, סעודות קהילתיות, לימוד תורה ועבודת האלוהים - אם בתפילה, אם בקריאה בתורה. דעתו מתאימה לעולם שבו מבנה הציבור היחיד בעיר יהודית הוא בית הכנסת. גילוי בניין ה'בסיליקה' בגמלא מערער במידה מסוימת קביעה זו.

שני הבניינים שואבים מן הסגנון הארכיטקטוני ההלניסטי-הרומי, אך רק בפרטים; רמת הביצוע ירודה יחסית למרכזים העירוניים הגדולים. המקור לצורה הייחודית של בית הכנסת הקדום, שבו המוקד במרכז, שנוי במחלוקת ונע בין מקורות יווניים קדומים למקורות באלכסנדריה ההלניסטית דרך ירושלים, ואין עדיין הסכמה בעניין זה. בניין ה'בסיליקה' בגמלא מוסיף עוד נעלם למשוואה, ועצם היותו יחידאי רק מקשה יש לקוות שהבניין החדש יעורר עניין בחקר מקורו הארכיטקטוני של מבנה ה'בסיליקה' ומקומו בקהילה היהודית של ימי הבית השני.

פרט לקביעה החד-משמעית שהיה זה מבנה ציבור. הדמיון בטכניקת הבנייה והעיטור לבית הכנסת מקשה על פירוש אחר, כמו למשל בניין ממשל של אגריפס הב'. אפשר אולי לראות ב'בסיליקה' בניין מנהלה וממשל מקומי, אשר ישבו בו מנהיגי העיר (המועצה או הסנהדרין העירונית) ועסקו בענייני ציבור ומשפט, בדומה לתפקידים שבהם שימש הטריבונול בבסיליקה הרומית. במקורות התלמודיים, המשקפים בדרך כלל את ימי המשנה והתלמוד, מוזכרים בתי דין מקומיים של הקהילה, ובמחקר נוטים לחשוב שהם ישבו בבתי הכנסת. עם כל הזהירות שהצעה זו מחייבת, ייתכן שבמקרה זה אפשר להשליך מימי המשנה והתלמוד אל מציאות ימי הבית השני, ולהציע שהאגף המרכזי בבניין שימש בית הדין העירוני של גמלא. ייתכן שבאנפים הצדדיים, שהיו מחוברים לאולם התווך בפתחים רחבים, נערכו דיונים ופעילויות מסחריות ועסקיות, בדומה לאלה שנערכו בבסיליקה או בפורום הרומי, כמו גם דיונים בעלי אופי ציבורי.

סיכום

גמלא היא היישוב היהודי היחיד עד כה מימי הבית השני שהתגלו בו שני מבני ציבור. פרופ'

"הארכאולוגיה מגיעה אליך"

על תצוגות ארכאולוגיות ביישובי הגולן

אורן זינגבוים

תפיסה זו היא בהקמת תצוגות של ממצאים קדומים באתרים פתוחים לקהל הרחב. התצוגות מאפשרות מפגש בלתי-אמצעי בין המבקרים לממצא החומרי הקדום. המרכיב הארכאולוגי בגולן תופס מקום חשוב מאוד בהנהגה הציבורית, במוסדות הציבור, במערכות החינוך (גם בחינוך הלא-פורמלי) וגם בקרב התושבים. עובדה זו זוכה לתמיכה גדולה מצד רשות העתיקות.

ברחבי הגולן מצויים אתרים ארכאולוגיים רבים מתקופות שונות, והם עדות להתיישבות האדם במרחב זה לאורך ההיסטוריה האנושית. רשות העתיקות, מעבר לתפקידיה הסטטוטוריים בגולן, עוסקת זה שנים מספר בפעולות נמרצות לקירוב התושבים והמבקרים בגולן למורשת ההיסטורית, לממצאים הקדומים ולאורחות החיים הקדומים באזור. אחת הדרכים שבהן הרשות פועלת לקדם

ברשות העתיקות, מינה את יעל שטרסברג אוצרת לתצוגה. היום אפשר לראות במרכז המושב, סמוך לבית הכנסת ולגן המשחקים, גן ארכאולוגי, ובו פריטים רבים מבתי הכנסת העתיקים בגולן. הטיול בגן מלווה במפה, ובה הסבר על פריסת בתי הכנסת העתיקים בגולן, דוגמות והסבר על מבנה הבסיליקה, האומנות, עיטורי המנורות, וכן על חשיבותו של מוסד בית הכנסת בקהילה היהודית בגולן בתקופת התלמוד (המאות הד'-ה' לסה"נ). היכן נוב מהתקופה הרומית? מזכירות המושב מבטיחה כי גם מוקד זה יזכה לתשומת לב בעתיד.

בקיבוץ אפיק שודרגה התצוגה הארכאולוגית, והועברה למתחם הספא החדש שנבנה בקיבוץ. עיקר היישוב הקדום באפיק הוא מן התקופה הביזנטית (המאות הד'-ה' לסה"נ), אז חיו במקום יהודים (הרוב) לצד נוצרים. במקום התגלו פריטים ארכיטקטוניים ממבני ציבור, ובהם בית כנסת, שנבנה מאבני בזלת במתכונת האופיינית לגולן בתקופה הביזנטית, וכנסייה. כמו כן מוצגים במקום פריטים הקשורים בתעשיית השמן והיין ברמת

ובהם פריטים ממבני ציבור וחלקי בית בד. חלק מהפריטים "שכבו" בגינות פרטיות זה עשרים שנה. בפעולה, שהובילה ועדת איכות הסביבה במושב עם הקהילה ביישוב, בתיאום ובהנחיה של תחום אוצרות ומחוז גליל מזרחי וגולן ברשות העתיקות, נאספו הפריטים במשך כשנתיים. בסופו של דבר, הוצגו במרכז המושב כעשרה פריטים ארכיטקטוניים ממבני ציבור ובית בד "משוחזר", המורכב ממתקן פריכה וממתקן סחיטה בשתי שיטות (קורה ובורג). את התצוגה מתחזק המושב, והיא נכללת בתקציבו השנתי, בבקרה שוטפת ובפיקוח הרשות.

במושב נוב - מושב עובדים דתי בדרום הגולן, הקרוי על שם יישוב יהודי ששכן במקום בתקופה הרומית התיכונה (המאות הב'-הג' לסה"נ) - הוקם גן ארכאולוגי. בארבעים השנים האחרונות נאספו אל חצרות הבתים במושב פריטים ארכיטקטוניים רבים. חלק מן הפריטים נמצאו בשטחים החקלאיים הקרובים למושב, וחלקם נתגלו בעת הקמת המושב, כשפורקו בתים ישנים. בשנת 1995

עם הקמתה של העיר קצרין הוקם בה מוזיאון "עתיקות הגולן", ובו תצוגות של ממצאים קדומים רבים שמקורם ברחבי הגולן. את חלקם אספו חובבי ארכאולוגיה, וחלקם נמצאו בחפירות ארכאולוגיות. סמוך לעיר נמצא גם "פארק קצרין העתיקה", שהוקם על קצרין הקדומה, ובו בית כנסת מפואר ושרידי כפר משוחזר. למבקרים מוזמנת חוויה מימים רחוקים. בית בד משוחזר, בית מגורים מרוהט ובית הכנסת העתיק מעניקים תחושה של חיים משגשגים מימי התלמוד (המאות הד'-ה' לסה"נ). סוד קיומו ופריחתו של יישוב זה טמון בגידול עצי זית, ועל כן יש במקום תצוגה מיוחדת העוסקת בייצור השמן.

במהלך השנים אספו תושבים מהגולן פריטים ארכיטקטוניים ומתקנים חקלאיים קדומים, ואלה הונחו בחצרות בתים ובשטחים ציבוריים ביישובים. איסוף זה נעשה מתוך חיבה יתרה לממצאים הקדומים, ובהרבה מקרים מתוך רצון להגן על הממצאים מנזקים או מגנבה. בשנים האחרונות, תחום אוצרות המדינה ומחוז גליל מזרחי וגולן ברשות העתיקות פועלים עם

הגולן, כגון: בסיס להצבת בורג בגת, מצע סחיטה לשמן ומצע כבישה של בית הבד. במהלך חשוב זה הוצאו ממצאים קדומים מידיים פרטיות והפכו נגישים לקהל הרחב. הממצאים מוצגים בצורה הולמת ומכובדת, ואפשר ללמוד עליהם מן השילוט ובו הסברים מקיפים. כך הקהילה נחשפת לממצאים הקדומים באופן ישיר ובלתי־אמצעי.

הוקמה במושב תצוגה ארכאולוגית קטנה סמוך לבית הכנסת. התצוגה הוקמה באמצעים של המושב, ללא ייעוץ והכוונה של אנשי מקצוע. לפני כעשור, שולב המושב בתכנית משרד התיירות לכפרים תיירותיים בגולן. צוות חשיבה מקצועי קבע, כי צריך להתמקד בשם המושב ובעברו ההיסטורי־ארכאולוגי. המושב, בסיוע החברה הממשלתית לתיירות, ובהתיעצות עם תחום אוצרות המדינה

התושבים לזהות את הפריטים, לרשום אותם באוצרות המדינה, להוציאם מידיים פרטיות ולהציגם בתצוגות ארכאולוגיות ראויות, ההולמות את הממצאים ואת חשיבותם. התצוגות הן חלק מההווה התרבותית ביישוב, והן פתוחות לתושבים ולקהל המבקרים. דוגמה יפה לפעילות כזו אפשר למצוא במושב אבני איתן שבדרום הגולן. במושב היו פזורים בבתי החברים פריטים ארכיטקטוניים רבים,

נספח שימור לבקעת חמת גדר

התכנון ככלי מרכזי לשמירת המורשת

אדר' רז עפרון

אחד הכלים המרכזיים והאפקטיביים ב"ארגון הכלים" המגוון להגנה על אתרי המורשת ולשימורם הוא התכנון המוקדם. המודעות בקרב הארכאולוגים ומקבלי החלטות, ההתמצאות בהליכי התכנון וההיכרות עם מוסדות התכנון - כל אלה תנאים חשובים ליישום כלי זה, והם הולכים ונטמעים ברשות העתיקות. דוגמה בולטת מהזמן האחרון היא מעורבותה של רשות העתיקות בתכנית המפורטת לבקעת חמת גדר.

בקעת חמת גדר היא כברת ארץ ייחודית בשל השילוב בין הנוף הטבעי לבין הפעילות האנושית העשירה שהתקיימה בה לאורך תקופות ותרבויות רבות. פעילות זו הותירה במקום אתר ארכאולוגי מהמרשימים בארץ ומתחמים היסטוריים מרתקים. זוהי בקעה קטנה, עשירה במים ובצמחייה, שחוצה אותה ערוץ הירמוק. היא מוקפת במדרונות תלולים המבדילים אותה מסביבתה. בבקעת חמת גדר מצויים שרידיה של עיר מהתקופות הרומית והביזנטית, אשר שלושה מכלולים עיקריים

נחפרו בה למן שנות ה־20 למאה ה־כ': בית כנסת ותיאטרון (א' סוקניק), מרחצאות וקטע מהקרדו (י' הירשפלד). בשטח שבין מכלולים אלה נמצאת העיר, הממתינה לחשיפה ולמחקר. המעיינות החמים, שהיו אבן שואבת לפעילות האדם במקום מימי קדם ועד ימינו, היו החל משנות ה־70 במוקד פעולות הפיתוח של אתר תיירות משגשג. אתר התיירות מנוהל על ידי חברה בבעלותם של כמה קיבוצים מהאזור. למרות הפעילות התיירותית הענפה, עומדים האתרים הארכאולוגיים וההיסטוריים שוממים, הם סגורים לביקורי קהל ונתונים לתהליכי בליה והרס.

כדי להכשיר חוקית את אתר התיירות ולהמשיך לפתחו בעתיד, נדרשו בעלי האתר לערוך תכנית מפורטת ולאשרה כחוק במוסדות התכנון. בזכות עירונותו של ארכאולוג המחוז, נדרשו היזמים להוסיף לתכנית נספח שימור, אשר יתעד את אתרי המורשת ויגבש הנחיות לשילובם ולפיתוחם בעתיד. העבודה על נספח השימור נמסרה למינהל שימור ברשות העתיקות.

כבר בתחילת העבודה התברר כי לא די בסימון מכלולי העתיקות וההגנה עליהם באמצעות "סעיף העתיקות". התכנית המקורית הדגישה את פיתוח התיירות העתידי, ואילו אתרי העתיקות החפורים נותרו "איים" מבודדים בלב הפעילות התיירותית השוקקת. שלב התכנון המוקדם אפשר לתכנן את האופן שבו ישולבו מכלולי העתיקות בפיתוח העתידי, בדרך המבקשת לשמור על השלמות של מרכיבי המורשת, על הקשר המרחבי וההיסטורי ביניהם, ועל ההקשר הנופי שבו התפתח האתר. בשלב הראשון גובש מתווה, ולפיו מכלולי העתיקות יהיו חלק ממרחב אחד רציף, הכולל את כל שטחה המשוער של העיר הרומית-הביזנטית, כדי לאפשר את המשך חשיפתה של העיר בעתיד. בהמשך, ובמסגרת התיאום התכנוני, נענתה רשות הטבע והגנים לייעד מרחב זה לגן לאומי. מהלך זה עתיד לשפר את ההגנה על מרכיבי המורשת באתר בפני תכניות פיתוח הרסניות.

אדריכלי השימור אמונים על שמירת ערכי המורשת לגווניה ולתקופותיה. נספח השימור מתייחס גם לאוצרות המורשת המודרנית מסוף

השלכותיהן על שימור נכסי המורשת ולשמור על יחסי אמון עם מוסדות התכנון. עבודה משותפת של ארכאולוגי הרשות עם אדריכלי מינהל השימור מאפשרת להביא ליד ביטוי תפיסה של הגנה על אתרי המורשת בכלים מקצועיים. אלו מספקים הגנה על האתרים מפני פיתוח שאינו הולם, ומאפשרים לממש תועלות ציבוריות באתרים. גישה זו, אם תעוגן בעבודתה השוטפת של רשות העתיקות, תביא, כך אנו מקווים, לתוצאה המיטבית של שמירת המורשת בעתיד.

אדריכלי נספח השימור

מיכל רטנר ויערה שאלתיאל

ארכאולוג מחוז גליל תחתון ועמקים
צח הורוביץ

אימצה את נספח השימור והורתה לשנות את התכנית על פי הנחיותיו, אפשר להסתכל בסיפוק על התהליך ועל תוצאותיו. אולם, הדרך הייתה רצופה לבטים ומאבקים. נספח השימור נכפה למעשה על יזמי התכנית, שהיו מעוניינים בפיתוח תיירותי רב. אך הוא מייצג, לדעתנו, את האינטרס הציבורי של שמירת ערכי המורשת והנוף הייחודיים למקום. עיקרון זה עמד גם לנגד עיני הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה שהורתה על שינויים בתכנית. כך הפך המתווה שהוצע בנספח השימור, לתכנית עצמה.

המפתח להישג זה ולהישגים דומים בעתיד טמון בהעלאת המודעות בקרב האחראים על הפיקוח הארכאולוגי במרחבים, במחוזות ובנפות. עליהם להתמצא בתהליכי התכנון, לעקוב אחר התכניות במרחביהם, להבין את

המאה הי"ט ומהמאה הכ', בחמת גדר, ובהם: תחנת הרכבת החיג'אזית והמבנים הנלווים אליה; מבנה של מלון היסטורי משנות ה-30, המשמר עדות לשיתוף פעולה נדיר בין שני יזמים, יהודי וסורי; מבני מחסנים מימי המנדט הבריטי; מבני ביטחון וגשרים, אחד מהם פוצץ בליל הגשרים ועודנו עומד בהריסותיו; מסגד מפואר מתקופת השלטון הסורי; מתחם יפה של כפר נופש מאותה תקופה, ובו ביתנים אלגנטיים בסגנון מודרני, שדרות עצי פיקוס מעטירות, תעלות מים וגשרים. בנספח השימור ניתנו הנחיות לשימורם של אוצרות המורשת האלה ולפיתוחם כחלק מאתר התיירות. בחלקה המזרחי של הבקעה, לאורך ערוץ הירמוק, יועד שטח גדול ל"פארק טבע" שיהיה המשך רציף למתחם העתיקות. כיום, לאחר שהוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה

צפת העתיקה: פעילות רשות העתיקות בעיר

דינה אבשלום-גורני, אבנר הילמן ואדר' כרמיאל רומנו

שלמה. תכניות אלה לא התחשבו בהיבטים הנוגעים לשימור נכסי המורשת בצפת ולפיתוחם. במהלך השנים, נערכו בעיר סקרי שימור חלקיים, ואף הוחל בהכנת תכנית מתאר לעיר העתיקה, אלא שזו נעצרה בשנת 2005. גם תכנית מתאר זו, החדשה (12617/ג), סבלה מאותה גישה, והיא לא סיפקה את ההגנה הנדרשת לשימור משאבי המורשת בעיר ההיסטורית ולפיתוחם הנאות. הדבר מתבטא בתכניות הפיתוח, שנערכות לרוב כמענה לבעיה נקודתית, במנותק מכלל העיר. במהלך העשורים האחרונים נערכו אמנם פרויקטים רבים בעיר העתיקה, ובהם חפירת

לצפת היסטוריה עתיקה של 4000 שנה, המשקפת מגוון תרבויות עשיר וייחודי. הודות למיקומה האסטרטגי, השולט על מעברי ההרים, הייתה צפת לאורך ההיסטוריה בירת הגליל העליון. על אף רעידות האדמה שפקדו את העיר, חזרה העיר ונבנתה, וכיום צפת היא אחת הערים היחידות בארץ, דוגמת ירושלים ועכו, המשמרות שרידים ארכאולוגיים המשולבים בעיר ההיסטורית כחלק אורגני ממרקם העיר המודרנית. מכאן החשיבות לשמור על עושרה התרבותי של העיר העתיקה כבסיס לזהותה הייחודית בארץ ישראל ובעולם היהודי. כמו כן, עלינו לשמר את היותה של צפת מקור למחקר ומשאב לפיתוח.

נכון להיום, מצב השימור בצפת קשה מאוד. מבנים היסטוריים נהרסים תחת צווי הסרת סכנה, או מתוקף יוזמות שאינן חוקיות, לצורך בנייה מודרנית. למבני אבן רבים בעיר נגרם נזק בשל שימוש בשיטות ובחומרים שאינם מתאימים, כגון יציקות בטון. מצבם של המבנים ההיסטוריים הולך ומדרדר בשל חוסר תחזוקה. במקומות מסוימים, הבנייה המודרנית איננה מבוקרת, וזו טשטשה לחלוטין את המרקם המסורתי. בקצב זה, לא ירחק היום ולנכסי המורשת המפוארת של צפת לא ייוותר שריד. נוכח האיומים הרבים, שלהם נתונה מורשת רגישה זו, יש להבטיח ששימורה של העיר ופיתוחה ינהלו בכלים מתאימים.

ניהול נכסי המורשת של צפת העתיקה

במשך השנים נוהל נושא השימור בצפת העתיקה על ידי מנהיגי העיר ומשרדי הממשלה באופן חלקי וכושל. היחס לצפת העתיקה נקשר לרוב בתכניות לפיתוח התיירות בעיר, ללא תפיסה מערכתית כוללת, הרואה את העיר העתיקה כיחידה מרחבית

המצודה ושימורה, וכן שיקום תשתיות. חלק מהפרויקטים לא הגיעו לכדי סיום, וגם מבין אלו שהושלמו, נדמה כי כל פרויקט עומד בפני עצמו, והם אינם מתאחדים כדי ליצור את השינוי הנדרש בעיר.

רשות העתיקות פועלת בצפת כבר שנים רבות. עד עתה, היא הצליחה בעיקר למנוע פגיעה בשכבה התת־קרקעית בעיר. בשנת 2008 קיים מרחב צפון ומינהל שימור יום עיון בצפת, שנושא: "צפת העתיקה - שימור העבר לצד פיתוח לעתיד". ביום זה השתתפו נציגים מטעם משרדי ממשלה, גופים ציבוריים, נציגי המכללה האקדמית של צפת, עמותות הפועלות בצפת, נציגי העירייה, מתכננים והציבור הרחב. ביום זה נקבע תחילתו של

של מורשת רגישה זו. מתוך ראייה זו, רשות העתיקות יזמה את פרויקט **"נאמני שימור למורשת העיר צפת"**, שמטרתו לקרב את התושבים למורשת ההיסטורית-האורבנית של העיר ולעברה העשיר. נוסף לכך, יש לפעול במערכת החינוך הפורמלית והלא-פורמלית להטמעת המורשת ההיסטורית של העיר.

סיכום

רשות העתיקות פועלת להצלת העיר העתיקה של צפת מפגיעה שאיננה הפיכה ומאובדן מורשתה הייחודית. רשות העתיקות רואה הכרח בהקמתו של מערך לניהול שיתאם בין כל הגופים המעורבים בעיר העתיקה כדי להבטיח תוצאות אלה:

- < שימור המורשת של צפת על כל ערכיה התרבותיים, במרב האוטנטיות.
- < מיצוי פוטנציאל המורשת הקיים בעיר כמנוף לחיזוק חברתי, כלכלי, תרבותי וחינוכי, בבניית תכניות מחקר ולימוד של תקופות העבר.
- < התייחסות כוללת לעיר העתיקה כיחידה אחת שלמה.
- < יצירת איזון בין צורכי השימור של העיר העתיקה לצורכי החיים המודרניים.
- < שימור העיר העתיקה ופיתוחה כמרכז המושך אליו תושבים, תיירים וחוקרים מכל העולם.

משרד שטח ולמנות מפקח לנפת צפת, מר אבנר הילמן, ואדריכלית שימור, אדר' כרמיאל רומנו.

רשות העתיקות השקיעה עבודה רבה בצפת במשך שנה זו: נאסף חומר סטטורי רב; הודק הפיקוח הסטטוטורי על צפת, ועבודות הבנייה והפיתוח בעיר נעשות היום בתיאום עם רשות העתיקות; הודק הקשר עם הוועדה המקומית ומשרד מהנדס העיר; קודמו פרויקטים חדשים במצודת צפת ובמבנים אחרים בעיר; נכתב מסמך שיוגש לממשלה, ונערכה רשימת פרויקטים לביצוע; וכן נוצר קשר בלתי-אמצעי, הדוק, עם תושבי העיר העתיקה, דבר שחשיבותו רבה.

קהילה ומודעות

רשות העתיקות רואה בשיתוף הקהילה גורם חשוב, המניע את תהליכי הפיתוח והשימור בעיר העתיקה. ההכרה של התושבים בעברה של צפת ובערכיה היא הבסיס לתחזוקה נאותה ולטיפול השוטף ההכרחי לשימורה

תהליך ארוך ומורכב למינוי גוף מנהל לצפת העתיקה.

הוחלט שהגוף המנהל יתייחס למגוון הסוגיות בצפת העתיקה בראייה מרחבית, ויקשר בין תחומי הטיפול לבין הגופים האחראים להם, וידאג לתיאום בין הפרויקטים הרבים. גוף מנהל כזה יביא לאיגום המשאבים ולמיצויים היעיל ביישום מלא של הפרויקטים לטובת השמירה על העיר העתיקה.

התוצאה הראשונה והחשובה, שנבעה מהתהליך שהחל ביום העיון, היא החלטת הממשלה בחודש נובמבר 2011, אשר על פיה משרדי ממשלה, רשות העתיקות ועיריית צפת יגישו לממשלה מסמך החלטה להקמת גוף מנהל לצפת העתיקה ורשימת פרויקטים לביצוע. למימוש החלטה זו מונה מנהל הפרויקט, מר אמנון נחמיאס. כמו כן, מנהל רשות העתיקות, מר שוקה דורפמן, הורה להקים בעיר העתיקה

פרויקט "נאמני שימור צפת העתיקה":

פרויקט קהילתי בעיר היסטורית | רשות העתיקות, משרד הבינוי והשיכון, עיריית צפת, המכללה האקדמית צפת ועמותת "לבנות ולהיבנות"

דינה אבשלום-גורני, נירית קורן-לורנס, אבנר הילמן ושלי אן-פלג

המורשת האורבנית שהשתמרה בצפת העתיקה ייחודית, והיא שופכת אור על אורחות החיים של קהילות יהודיות וערביות בעבר. למן התקופה הצלבנית ועד ימינו שלובים בצפת העתיקה שרידים ארכאולוגיים, מרקם עירוני עתיק ומורשת אדריכלית היסטורית, וכל זאת לצד החיים המודרניים. בשנים האחרונות, רשות העתיקות מובילה בצפת העתיקה, בשיתוף עם עיריית צפת, גופי ציבור ומשרדי הממשלה, תהליכים חשובים לשינוי בתפיסת הפיתוח המודרני שנעשית בעיר העתיקה. השינוי טמון בעיקר בפעולות לשימור המרקם ההיסטורי-האורבני הייחודי של צפת לצד פיתוח המודרני.

רשות העתיקות הקימה, בשיתוף משרד השיכון עיריית צפת, המכללה האקדמית צפת ועמותת "לבנות ולהיבנות", פרויקט קהילתי מיוחד ויוצא דופן שנועד לחזק את הקשר של התושבים לעיר העתיקה ולשלבם בתהליכי שימור הערכים התרבותיים, ההיסטוריים והאורבניים-האדריכליים בעיר. הפרויקט מעצים את המשאב ההיסטורי של העיר, והופך אותו לכלי לקידומה של העיר ולפיתוחה לטובת תושביה.

פרויקט "נאמני שימור העיר העתיקה צפת" החל בשנת 2010, ועוסקים בו ברשות העתיקות: המרכז החינוכי גליל; מינהל שימור והמרכז הבין-לאומי לשימור בעכו; מרחב צפון; מחוז גליל מזרחי וגולן; נפת צפת העתיקה. בפרויקט פורומים קהילתיים, הפועלים זה לצד זה, ומכוונים למגוון קהילות, שבכל אחת מהן מתקיימת פעילות המותאמת לנושא הפורום. פורום "ותיקי צפת" הוא הפורום הראשון שהוקם, והוא כולל היום קבוצה של כ-30 מוותיקי העיר. הקבוצה פעלה במשך שנה, שבמהלכה התקיימו סדנות, הרצאות העשרה

רשות העתיקות עוסקת גם בהקמתו של קורס שיכשיר עובדי שימור בעיר צפת. הקורס, במימון משרד התמ"ת, ייערך בצפת במשך חצי שנה, ואנו מקווים שיכניס למעגל העבודה קבוצה של עובדים בענף הבנייה שיש להם הכשרה בעבודות בנייה בעיר היסטורית. הפרויקטים הקהילתיים, שאותם מקדמת רשות העתיקות בצפת, הם בתחום שמעבר לערוץ הסטטוטורי שבו פועלת הרשות בעיר. פרויקטים אלו הפכו למרכזיים בעבודתנו בעיר, ולהצלחתם יש השפעה רבה על הקשר בין תושבי צפת ומנהליה לעירם. הרשות נתפסת כנוף תורם ומקדם, והקשר הבלתי-אמצעי עם התושבים הוא בעל ערך רב.

וסוירים, וגיבשה שלושה פרויקטים קהילתיים: אורבנים, שהצמיחו עוד קהילות פועלות. בימים אלו פתחנו קורס "מספרי סיפורי בתים ושוללות בצפת העתיקה", בהנחיית מנחה מקצועי, במטרה ליצור ספר סיפורים אישיים על בתיה של צפת. כמו כן, משתתפי הקורס יקימו תערוכה של תמונות, המספרות על הבתים המיוחדים. פורום "בונים בעיר העתיקה" יפתח בראשית שנת 2013, והוא מיועד לכל השותפים בפיתוח העיר העתיקה, כגון: אדריכלים, בנאים, קונסטרוקטורים ומנהלי עבודה. בימים אלו אנו פועלים לשלב קבוצות נוער ותלמידים בפעילויות של "נאמני שימור צפת העתיקה", ואנו פונים גם לקהילות החרדיות בעיר.

שימור בית הקברות היהודי בצפת - תגליות חדשות

יוסי סטפנסקי

בית הקברות היהודי העתיק בצפת, שני בגודלו ובחשיבותו בארץ ישראל רק להר הזיתים בירושלים, נמצא כעת במוקד של פעילות שימור ומחקר. במסגרת פרויקט "נאמני שימור מורשת צפת", הנערך ביוזמת רשות העתיקות ובהובלתה, ישוקם בית הקברות ויוסדר לביקור הציבור הרחב. מאות משפחות החיות היום בישראל יוכלו למצוא את מצבות אבותיהן שנקברו כאן במהלך הדורות. על פי התכנית, ישתתפו במבצע השיקום פועלים מיומנים, שיעברו קורס שימור מיוחד מטעם הרשות, בהנחיית הארכאולוג והמשמר הוותיק, אבנר הילמן. חלקת הקבורה העתיקה ביותר בבית הקברות נבחרה לשמש מיזם חלוץ (פיילוט) לתכנית. בחלקה זו מצבות בנות 400 שנה ויותר, ובהן מצבות של רבנים ידועי שם, מקובלים, נשים צפתיות ידועות (כמו רחל אשכנזית מהמאה ה־17, ששמה, רייצלה, כתוב ביידיש!), וגם של יהודים מחו"ל שעצמותיהם הובאו לקבורה כאן.

בבית הקברות מאות מצבות, הנושאות כתובות קבורה ישנות ועתיקות (הקדומה ביותר משנת 1522 לסה"נ). במחקר מקדים של המצבות העתיקות ביותר בבית העלמין, שערכו תושבי צפת, אליהו בן־טובים ויוסי סטפנסקי, הסתבר, כי על פני השטח אפשר להבחין עדיין בכמה עשרות מצבות ושברי מצבות שעליהן כתובות מן המאות ה־12-ה־13, כשצפת הייתה המרכז היהודי החשוב ביותר בארץ. לפרסום מדעי ראשוני של 18 מן הכתובות, ראו http://www.antiquities.org.il/Article_list_heb.asp?sub_menu=1§ion_id=17. להלן שתי דוגמות מתוך שלל הכתובות הנחקרות בימים אלה.

מצבת הקבורה של ר' יהושע ז' נון | זוהי מצבתו של אישיות ססגונית, שחיה בצפת במאה ה־17. ר' יהושע היה איש אמיד אשר ניהל ישיבות בצפת, והוציא בעורמה את כתבי

האר"י מביתו של רבי חיים ויטאל ופרסמם, לראשונה, ברבים. מכתובת המצבה עולה, שחכם זה היה גם רופא מדופלם, 'רופא מובהק'. זוהי דוגמה מובהקת לכך, שתגלית ארכאולוגית בשטח מוסיפה לנו מידע חשוב מעבר למה שהיה ידוע מהמקורות ההיסטוריים. לאחרונה, עם הקמת הפקולטה לרפואה החדשה בצפת, רבים שמחו לדעת כי בצפת היו רופאים מקצועיים כבר במאה ה־17...

מצבת 'הרבנית גרסיה' | המצבה השתמרה להפליא, אף שהיא כנראה בת כמעט 400 שנה. הכתובת שעליה היא מעין כתב חידה על אישה המכונה 'הרבנית גרסיה': "המסתופפת בצל הרב, בחייה וגם אחרי מותו מצאה בית והייתה מנוחתה, הרבנית מרת גרסיה נע". כיוון ששם בעלה אינו מוזכר במפורש, הועלו השערות רבות בדבר ייחוסה, למשל דונה

פרופסור ירון נאה מהאוניברסיטה העברית, אנו מציעים לזהותה עם אשת הרב יוסף מטרנני (המהרי"ט), יליד צפת, שהיה מן הרבנים הידועים בטורקיה ובעולם היהודי כולו במאה ה־17. מצבת הרב נתגלתה גם היא במקום סמוך, שבורה לחלקים, ובימים אלה אנו עוסקים בפענוח הכתובת שעליה...

כבר עתה מסתבר, שלפינו הקבוצה הגדולה ביותר של כתובות קבורה קדומות בעברית, החשופות לאוויר העולם באתר אחד בארץ ישראל - כר נרחב להמשך מחקר פורה ומרגש. כן עולה, שלסגנון הכתובות ולתוכן מקבילות מבתי קברות יהודיים גדולים אחרים באימפריה העות'מאנית, למשל באיסטנבול (איסטנבול), בסלוניקי (שאלוניקי) ובקהיר. נסיים רשימה זו בהערה חשובה: עד כה נחשפו המצבות במהלך ניקוי האתר לקראת שיקום

מצבת 'הרבנית גרסיה' בבית הקברות היהודי בצפת

כתובת קבורה על מצבתו של ר' יהושע ז' נון מן המאה ה־17: "זאת המצבה [ה] לרופא המובהק החסיד כר (=כבוד רבנו) יהושע ז' נון נע (= נוחו עדן)"

המצבות בחסות המועצה הדתית. כעת, אנו מקווים, שהפרויקט יתנהל בליווי ארכאולוגי צמוד, שיוסיף מידע חשוב, וגם יתרום לשיקום אחד האתרים ההיסטוריים והארכאולוגיים החשובים בארץ.

גרציה, היהודייה העשירה, המפורסמת בעולם במאה ה־17, ואף גרסייה, אשתו של רבי יהודה חכים מצפת מסוף המאה ה־17 (וכך חושבים גם היום בני משפחת חכים, החיים בישראל). במחקר זה, ולאחר התייעצות עם

טבריה הבלתי נראית או הבלתי מוכרת

מיומנו של מפקח העתיקות בטבריה

גלעד צינמון

בין הקוצים מול חוף גיא... וזו רק רשימה חלקית, שכן היריעה קצרה מלהכיל.

אתרי העתיקות המוכרים זוכים למבקרים רבים, אולם יש בטבריה גם אתרי עתיקות רבים החבויים מהעין, ואף זקני טבריה אינם מכירים אותם. אתרים אלה נחשפים בחפירות ההצלה שעורכת רשות העתיקות בהתאמה לפיתוח המואץ בעיר. כאן המקום להבהיר: מתוקף חוק העתיקות התשל"ח, מקרקעין שידוע כי נמצאות בו עתיקות, מוכרז כאתר עתיקות. העיר טבריה היא אתר עתיקות מוכרז, ולפיכך, לפני כל פעולת פיתוח, בנייה או סלילה בעיר, עורכת רשות העתיקות חפירות ארכאולוגיות במטרה לברר את טיב העתיקות ואת אופיין, ולתעדן למען הדורות הבאים.

הממצאים הארכאולוגיים והנתונים ההיסטוריים שהתוספו לחקר טבריה בשנים האחרונות הוסיפו לנו מידע רב מאוד. לא אוכל להציג כאן את כלל הממצאים, ולכן אתמך קד בממצאים בולטים, שאותם לא יוכל עוד לראות המבקר בטבריה.

ראשון הממצאים החבויים מן העין הוא האצטדיון של טבריה. בשנת 2002, לקראת הרחבת מלון "גלי כינרת", ערכה רשות העתיקות חפירת הצלה בחצר המלון, סמוך לחוף הכנרת. נחשף קטע מהאצטדיון הרומי, ששימש את תושבי העיר טבריה עד המאה הג' לסה"נ. תכנית המבנה ושיטת בנייתו מעידים, כי היה זה מבנה ציבור גדול במיוחד, וקרוב לוודאי שזהו האצטדיון ההיסטורי של טבריה, הנזכר גם בכתבי יוספוס פלביוס (חיי יוסף טז, יז). האצטדיון שימש לתחרויות אתלטיקה ולמרוצי סוסים, וכן היה מקום כינוס לתושבי העיר באירועים מיוחדים. כך, לאחר הקרב הימי בין היהודים לרומאים, שנערך ליד מגדל

שנותרו דוממים באתרם? מאגר מים ענק ששרד 1000 שנה מימי שלטון בית עבאס? או אולי בית מידות מהתקופה הרומית, ובו רצפת פסיפס מרהיבה? תיאור זה אינו קטע מסרט בדיוני או מספר הרפתקאות, אלא מציאות החוזרת ונשנית בעבודת מפקח העתיקות בטבריה.

טבריה העתיקה ידועה ומוכרת לכול: בית הכנסת העתיק בחמי טבריה, קבר הרמב"ם, "הבור הארכאולוגי" ליד מלון פלאזה, כנסיית העוגן בהר ברניקי, מצודת עומר וחומות העיר, השער הרומי והתיאטרון הרומי בפארק הארכאולוגי ע"ש ברקו, העיר הרומית החבויה

שעת צהריים. החום והלחות הופכים לבלתי נסבלים. מבט למזרח, והאדים מהכנרת מתמזגים עם הים והשמים. רעש הכביש נבלע ברעש המונוטוני שמפיק פטיש המחפרון החודר את האספלט וגורם לכאב ראש. לפתע, הרעש פוסק. דממה. זה הרגע שלו המתנו שעות וימים. מנהל העבודה ומפעיל המחפרון ניגשים בהתרגשות אל החלל שנפער ברצפת הרחוב. זרוע המחפרון נשלפת החוצה מהבור, וראשו של הארכאולוג מציץ פנימה. מה מחכה מתחת לפני הקרקע? מה טמון שם שנים רבות וממתין להיחשף? האם זהו חדר מהתקופה הצלבנית, ובו כלי חרס וזכוכית

לסה"נ, אך הודות לקיר התמך לא נגרם לה הרס רב. השכונה נעזבה בראשית המאה ה"א לסה"נ, וכך גם רובעים אחרים בעיר. נראה כי בעקבות הרעה במצב הביטחוני באותה עת בוצרו שכונותיה המרכזיות של העיר, ואילו השכונה שנחשפה נותרה מחוץ לעיר.

כפר מתקופת הברונזה הקדומה (האלף ה' לפסה"נ) נחשף סמוך לכיכר שיקמים שבכניסה הדרומית לטבריה. בכפר התגלו בתי מגורים בנויים אבן, שהשתמרו לגובה מרבי של 2 מ'. בבתים, שקצה אחד שלהם מעוגל, נמצאו כלי חרס לצד כלי אבן ששימשו לטחינת חיטה. היום ידוע שכפר זה, בן 4000 השנה, מייצג את ראשית ההתיישבות בטבריה – זהו חידוש בחקר תולדות העיר. בקרוב יפורסם האתר בכתב-העת המקוון "חדשות ארכיאולוגיות – חפירות וסקרים בישראל" (www.hadashot-esi.org.il), הרואה אור מטעם רשות העתיקות.

הדוגמות שהוצגו לעיל הן רק "קצה הקרחון" משפע העתיקות החבויות תחת רחובות העיר טבריה ומבניה. בתי הקדמונים, כלי היום-יום וכלי הנוי שהותירו אחריהם תושבי טבריה העתיקה, ממתינים להזדמנות שלהם להיחשף ולהתגלות בעבודות הפיתוח הצפויות בעיר. רשות העתיקות נוקטת אמצעים להבטיח את המשך פיתוחה של העיר ובנייתה, לצד מאמציה לתעד את העתיקות במקום ולהציג בפני הציבור הרחב.

שנערכה מתחת למתחם קבר רבי מאיר בעל הנס בשנת 2008 התגלתה שכונת מגורים בנויה בצפיפות. הבתים נבנו סביב חצר מרכזית, ולהם קומה שנייה. בין הבתים נמשכות סמטות צרות, שהובילו גם לאזורי המלאכה של העיר מאותה תקופה. נמצאו שרידי בתי מלאכה של נפח זכוכית ושל קדר. הממצאים בבתי המגורים ובבתי המלאכה מלמדים על איחוד הערים טבריה וחמת בתקופה האסלאמית הקדומה, ועל הפיכתה של טבריה לעיר מעורבת שחיים בה יהודים, מוסלמים ונוצרים.

שכונה שלמה נוספת מהתקופה האסלאמית הקדומה (המאה ה' לסה"נ) נחשפה בשנת 2005 בחפירות גן העיר, בין הרחובות הגליל והגלבע. נחשפו בתי השכונה, וברבים מהם נמצאו בורות עגולים ששימשו אסמי תבואה ביתיים. הבורות נחפרו מתחת לרצפות הבתים, ודופנו באבני בזלת. בחצרות הבתים נמצאו טבונים לאפייה, אבני רחיים וקערות שחיקה. נמצאו כלי אחסון, כלי בישול וכלי שולחן מחרס, וכן נרות חרס, שברי צלמיות מחרס, כלי זכוכית וכלי מתכת. כן נמצאו תכשיטים, ובהם מחרוזות מצדפים מנוקבים. נראה, כי במאה ה' לסה"נ נפגעה השכונה משיטפון של מי גשמים, שפגע מאוד בבתי. התושבים באותה תקופה נאלצו לנטוש את המבנים שנפגעו. בעקבות השיטפון בנו התושבים קיר תמך שישן עליהם משיטפונות דומים בעתיד. ואכן, שיטפון דומה פגע בשכונה במאה ה"א

ריכוז הרומאים באצטדיון אלפי שבויים יהודים, חלקם הוצאו להורג ואחרים נמכרו לעבדות (מלחמת היהודים ברומאים ג, י). אזכור נוסף לאצטדיון יש בתלמוד הירושלמי (עירובין ה, א [כב ע"ב]). ממבנה האצטדיון הקדום, שאורכו היה כנראה מאות מטרים, נחשף קטע ממסד הקשת הדרומית-המזרחית, שעליה נבנו מושבי

הקהל. לאחר שפסק השימוש באצטדיון פורקו אבניו, והן שימשו חומרי גלם לבנייה בעיר. רק המסד המסיבי שרד עד ימינו. שתי שכונות מגורים מהתקופה האסלאמית הקדומה (המאות ה'–ה"א לסה"נ) נחשפו בחפירות רשות העתיקות בטבריה.

זוהר עובד | ראש עיריית טבריה

פרויקטים רבים קורמים עור וגידים ברחבי העיר במטרה לחדש את פניה לקראת שנת ה'תשס"ו להיווסדה. העיר צפויה להיות מחולל כלכלי בעבור בעלי העסקים ומוקד משיכה תיירותי, שיעניק למבקרים חוויה היסטורית מרתקת, בעבור מיליוני הבאים בשעריה מדי שנה. רשות העתיקות, בעבודתה השוטפת, מסייעת לנו בקידום הפרויקטים הרבים, בדגש על אתרים היסטוריים ועל שמירתם.

בהזדמנות זו, אני מברך את אנשי רשות העתיקות ומוודה להם על שיתוף הפעולה הפורה בקידומה של העיר טבריה – עיר הסיפור בת 2000 שנות המורשת.

נמשכות העבודות בחלקו הצפוני של הפארק, ונחשף חלק אחר של העיר הרומית. בעתיד הקרוב יפתח במקום מוזיאון פתוח בשיתוף עם רשות העתיקות.

בטבריה מתנהלת דרך חיים עירונית ייחודית, תחת הכותרת: "עבר מצמיח עתיד". בגינה של דרך זו הוענק לעיר בשנה האחרונה פרס החינוך הארצי של ישראל. לראשונה בתולדותיה, רשות העתיקות פעילה בלימודי הארכאולוגיה, ההיסטוריה והמורשת בעיר טבריה. כך למעשה נחשף דור העתיד שלנו לעברה העשיר של העיר, אשר בה הוא נולד ובה הוא מתחנך.

טבריה נמצאת בתהליך פיתוח מואץ:

בעוד שש שנים תציין העיר טבריה 2000 שנה להיווסדה. בעיר שלטו עמים רבים לאורך שנותיה, והיא מאגדת בתוכה היסטוריה מופלאה ורב-תרבותית. בשנים האחרונות, בשיתוף פעולה מבורך ויעיל עם רשות העתיקות, פעלנו לחשיפת אתרים היסטוריים, המשקפים את 2000 שנות המורשת של טבריה.

הפארק הארכאולוגי טבריה ע"ש ברקו הוא פרי מוצלח של שיתוף פעולה בין עיריית טבריה לרשות העתיקות. במהלך העבודות במקום נחשפה העיר הרומית, ובראשה שער העיר. מבקרים רבים פוקדים את הפארק, שהפך מאז מוקד התעניינות. בימים אלה

תצוגות ארכאולוגיות בטבריה

ד"ר אורית שמיר ועדנה עמוס

רשות העתיקות משאילה פריטים ארכאולוגיים, ומעודדת את הקמתן של תצוגות ארכאולוגיות ברחבי הארץ: במוזיאונים, במוסדות ציבור, במוסדות עירוניים, במוסדות מחקר, במוסדות חינוך, בגנים לאומיים, במרכזי מבקרים, ביישובים ובבתי ספר. על אוצרי התצוגות הללו מוטלת אחריות כבדה להנגיש את הארכאולוגיה לקהל הרחב בצורה שתמשוך את העין. האוצר הוא החוליה המתווכת בין הצופים לבין הפריטים.

בטבריה הוקמו בשנים האחרונות תצוגות אחדות של פריטים אדריכליים שנמצאו ברחבי העיר במשך השנים, חלקם בחפירות ארכאולוגיות. פריטים אלה הם עדות למבנים המפוארים שנבנו בעיר בתקופה הרומית, במאות הא'-הד' לסה"נ. תקופה זו מתאפיינת בבנייה אימפריאלית של מבני ציבור מפוארים, שמשולבים בה שלושת הסגנונות הקלאסיים שהתפתחו ביוון העתיקה: הסדר הדורי, הסדר היוני והסדר הקורינתי. בתקופה הרומית האימפריאלית הגיעה אדריכלות זו לשיאה, שכן האדריכלים הקפידו על הרמוניה בין חלקי המבנה לבין עיטוריהם, מן המסד עד הטפחות.

אחד מחלקי המבנה הנפוץ באדריכלות הרומית הוא העמוד, שתמך במערכת הקורות האופקיות, בגגות, במבואות ובמעברים, ושימש גם לקישוט חזיתות ולהגדרת חללים פנימיים במבנה. כמו כן, העמודים יצרו במרחב העירוני שטחים מקורים, שהעניקו צל בקיץ ומחסה מגשם בחורף. העמוד מורכב מבסיס מעוצב, גזע גלילי ארוך וכותרת מסוגנת בסדר הקורינתי, היוני או הדורי. גזע העמוד עשוי מקשה אחת (מונולית); לעתים הוא מורכב מחוליות. הפריטים האדריכליים עשויים מאבני גיר ובזלת מקומיות, חלקם עשויים מגרניט אפור ומשיש אפור ולבן שיובאו מצפון אפריקה ומאסיה הקטנה, עדות לפארם הרב של המבנים.

הפארק הארכאולוגי בטבריה ע"ש עוזר ברקוביץ

הפארק הוקם בשנת 2006 ביוזמת ראש עיריית טבריה, מר זוהר עובד, ורשות העתיקות, והקמתו התאפשרה הודות לסיוע מטעם ראש הממשלה דאז, מר אהוד אולמרט. הפארק משתרע על שטח של כ-100 דונם, ובו שרידי העיר למן המאה הא' לסה"נ עד שנת 1033 לסה"נ, אז נהרסה טבריה ברעש אדמה. חלקי הפארק מוקדשים לזכרם של שלושה אנשים שפועלם קשור בטבריה: השער הרומי ואמפיתיאטרון דשא, על-שם עוזר ברקוביץ; חפירות התיאטרון הרומי, על-שם אלוף (במיל') אמיר דרורי ז"ל, מנהלה הראשון של רשות העתיקות; ומרכז העיר הקדומה, על-שם פרופ' יזהר הירשפלד ז"ל.

בתלמוד מתוארת טבריה כמקום שממנו תתחיל הגאולה: "טבריה עמוקה מכול... א"ר יוחנן ומשם עתידין להיגאל". דברים אלה הונצחו במגילת היסוד של הפארק, שהוטמנה בשער הקדום של העיר ביום ב' בסיוון תשס"ח, 5 ביוני 2008. הפארק ע"ש עוזר ברקוביץ משלב תצוגה ארכאולוגית, פעילויות תרבותיות

ומתקני נופש למשפחה. באתרי העתיקות שרידי מבנים שנבנו בעת ייסודה של העיר במאה הא' לסה"נ, ובהם שער העיר המפואר, מגדליו ותעלת הניקוז הגדולה; הקרדו, הרחוב המרכזי; חומת העיר; התיאטרון הרומי שעל מדרונו של הר ברניקי; בית מרחץ ובסיליקה. כמו כן, מוצגים בפארק פריטים אדריכליים, המייצגים את הבנייה המונומנטלית בעיר לדורותיה. הממצאים משולבים בגן נאה, עטור מדשאות, ערוגות פרחים, פרגולות צל וגני שעשועים. במרכז הפארק נמצא אמפיתיאטרון דשא, שמתקיימים בו מופעים, פסטיבלים ופעילויות חינוכיות.

שער העיר נבנה בגדה הצפונית של ערוץ נחל, על מסד גבוה. פתחו רחב, ולצדיו שני מגדלים עגולים שמפנים להם שני עמודים על מסדים רבועים. רחבת השער היא נקודת המוצא של הרחוב הראשי (הקרדו), שנמשך צפונה אל מרכז העיר. מעל ערוץ הנחל, מול השער, נבנה בתקופה הרומית גשר על קמרון חבית, שעליו עברה הדרך דרומה לחמת. הגשר והקמרון התמוטטו ברעש האדמה שפקד את האזור בשנת 749. את שרידי הקמרון

של צינור מבזלת. מקורם של חוליות העמודים והצינור בטבריה הרומית והביזנטית (המאות הב'-הז' לסה"נ). בגן מוצגים עמודי גרניט וחוליות עמודים מאבני בזלת וגיר. עמודי הגרניט עוטרו בכותרות שיש, שמקורן כנראה בתיאטרון מהתקופה הרומית, והן עדות לבנייה המונומנטלית שאפיינה את האדריכלות הרומית האימפריאלית בטבריה. עמודי בזלת וגיר שימשו במבני ציבור ובסטווים לצדי רחובות העיר בתקופות הרומית והביזנטית.

התצוגה במלון הסקוטי בטבריה

בחדר המלון תצוגה של פריטי אבן עתיקים שנאספו במרוצת השנים ברחבי טבריה הקדומה ובסביבתה. הם מעידים על הפעילות העירונית הענפה בעת העתיקה, ומאפשרים להתחקות אחר מראה העיר וחיי היומיום של תושביה. רופא בית החולים הסקוטי במאה ה"ט, ד"ר הרברט טורנס, כתב ביומנו, שהפלחים הערבים שילמו על הטיפול, בין היתר, גם בעתיקות, ביוזעם שהוא חובב עתיקות מושבע. מוזכר במפורש, כי עם הזמן פרשה לה כנפיים השמועה שד"ר טורנס הוא חובב עתיקות נלהב, וכנוצרי מאמין, הרואה בארץ ישראל Terra Sancta, הממצא הארכאולוגי מרגש אותו מאוד. מאחר שמרבית מטופליו היו פלחים ערבים מצפון הארץ, החלו מטופליו להביא לו ממצאים עתיקים כתשלום או כאות תודה עבור טיפולו המסור. יש להניח שמרבית, אם לא כל, הממצאים הגדולים (כגון כלי בזלת וכותרות) שנמצאו במקום, מקורם במנהג זה של הבאת ממצאים עתיקים למקום (תודה למעצב בעז קידר על מידע זה).

כתובת:

המלון הסקוטי, רח' גדוד ברק 1, טבריה

קישור לאתר התצוגה:

<http://www.scotshotels.co.il>

אוצרת התצוגות המוזכרות במאמר:

עדנה עמוס, רשות העתיקות

ומה עוד מתוכנן בטבריה?

בימים אלה נערכות עבודות לשדרוג השוק העירוני של טבריה. ראש העיר יוזם תצוגה על המסחר בהיבט היסטורי וארכאולוגי.

קריספוס'. המבנה הוקם במאה ה' ושימש עד המאה ה"א לסה"נ.

על שרידי בית הכנסת הוקם בתקופה הצלבנית (המאה ה"ב) מבנה גדול, שהמשיך לשמש תוך שיפוצים רבים גם בתקופה העות'מאנית. בתצוגה עמודים, בסיסים, כרכובים וכותרות, המעידים על פארם של מבני הציבור בטבריה, שנבנו בסגנון האדריכלות הרומית האימפריאלית במאות הב'-הג' לסה"נ. כן מוצגים ארונות אבן (סרקופגים) שהיו נפוצים במאות הב'-הג' לסה"נ. הם עוטרו בדגמים צמחיים, גאומטריים ובדמויות מהמיתולוגיה. הסרקופגים הונחו במבני קבורה (מאוזוליאום) או במערות קבורה. הקבורה בסרקופגים הייתה נהוגה בקרב כלל תושבי הארץ: יהודים, נוצרים ופגנים. מערות קבורה נאטמו לעתים בדלתות אבן, שנועדו למנוע ריחות וביזה. בטבריה של המאות הב'-הג' לסה"נ שימשו דלתות בזלת במאוזוליאום (מבני קבורה), והן עוטרו בתבליטים של ספינים ומסמרי ברזל שחיקו דלתות עץ.

אבני רחיים לטחינת תבואה ניצבים בכניסה, ועליהן עיטור של אריה, סמלו של הסולטן בייברס מהמאה ה"ג לסה"נ.

מוצגים באכסניה הרוסית

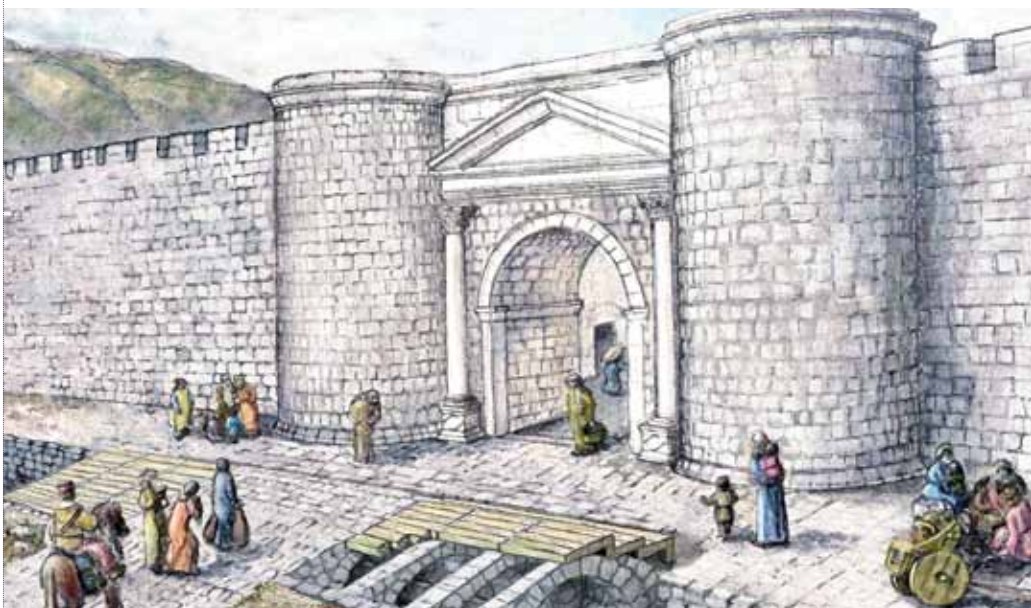
באכסניה הרוסית שבטיילת של טבריה נחשף קטע מרחבה מרופצת אבני בזלת. הרחבה נבנתה בחזית המזרחית של מבנה האכסניה, בשטח שהיה בים ואשר יובש לפני שנת 1924. ברצפת הרחבה שולבו חוליות עמודים מבזלת בשימוש משני, ומעליה נמצאה חוליה

הרומי אפשר לראות מהמרפסת התחתונה. בתקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"נ) בנה הקיסר יוסטיניאנוס חומה סביב העיר, ושילב בה את השער מהתקופה הרומית. בתקופה העבאסית נבנו בתים צמוד לערוץ הנחל באמצעות קירות תמך, ומעל שרידי הקמרון הרומי נבנו קמרון וגשר חדשים, ששימשו עד התקופה הפאטימית (שלהי המאה ה"א לסה"נ). הגשר והקמרון הנראים היום הם מהתקופה העבאסית; מפלסם גבוה מרצפת השער, שכן הם נבנו מעל שרידי הקמרון והגשר מהתקופה הרומית.

מהתלמוד אנו למדים גם על חיי החברה שנרקמו סביב שער העיר: "מעשה היה ברבי ינאי ורבי יוחנן... שהיו יושבין על פיילי של טבריה והיו שם שני אסטרונוגין..." (מגידי עתידות) (תנחומא, שופטים י). בין השאר, היה השער מקום שעסקו בו בלימוד תורה: "ריש לקיש היה יושב עוסק בתורה בשער של טבריה..." (מדרש הגדול, בראשית כה, ח).

תצוגה במרכז המבקרים של טבריה במרכז העיר ("בור פלאזה")

באתר נמצאים שרידי בית הכנסת - אחד מ"שלושה-עשר בתי כנסיות" שהיו, לפי התלמוד, בטבריה. בית הכנסת היה מבנה רבוע שחולק בשני טורי עמודים לאולם תווך ושתי סטרות. בסטרה המערבית נמצאה רצפת פסיפס מעוטרת בכתובת הקדשה ביוונית, המוקפת בסמלים יהודיים, ובהם לולבים ואתרוגים. בכתובת נזכר שמו של עושה הפסיפס או התורם: 'פרוקולוס בן

נופי התרבות של צפון הכנרת מועמדים לרשימת מורשת עולם

אדר' יעל אלף*

למבקר בהר האושר נגלים נופיה של הכנרת, המוקפת במדרונות התלולים והצחיחים של הרי הגולן ממזרח ובמצוקי הארבל ממערב. למרגלותיו משתפלת רמת כורזים, התוחמת ממערב רצועת חוף צרה ומוריקה, שמשובצים בה שרידי כפרי דייגים מהתקופה הרומית, כנסיות ביזנטיות ומעגנות. בנופים אלו משתקפת אחת הדרמות המרתקות בהיסטוריה של המערב: הברית החדשה מספרת כי כאן פסעו ישוע והשליחים, וכאן גובשו הרעיונות של תורת החדש הנוצרית. נדמה כי נופים אלו השתנו אך מעט מהזמנים שישוע פעל בהם: ריפא חולים, חולל ניסים ונשא דרשות ומשלים באוזני תלמידיו. סיפורי המקום הם הדים להתרחשויות שריתקו אליהם צליינים ותיירים מכל העולם במשך מאות ואלפי שנים.

אונסק"ו מעודד פעולות לזיהוי המורשת התרבותית והטבעית ברחבי העולם כדי להגן עליה ולשמרה. מדיניות זו מעוגנת ב"אמנה להגנה על מורשת תרבות ומורשת טבע של העולם" משנת 1972. ישראל חתמה על האמנה בשנת 2000, ובכך הצטרפה ל-159 מדינות המחויבות להבטיח הגנה על המורשת הטבעית והתרבותית שלהן. הוועד הישראלי לאונסק"ו החליט להגיש את אתרי הנצרות בגליל כמועמדים לרשימה, ומינהל שימור ברשות עתיקות קיבל על עצמו להכין את תיק המועמדות. התיק נערך בעזרת צוות מומחים מתחומי ההיסטוריה, הארכאולוגיה והגאוגרפיה, ובשיתוף עם כנסיות בגליל, רשות הטבע והגנים ורשויות מקומיות. בהצעה להכרזה נכללים כנסיות בוצרת, בכפר כנא ובנין, וכן נופי התרבות של צפון הכנרת, ובהם כפר נחום, גן לאומי כורזים, טבחה, הר האושר ומגדלא.**

הנוף שבסיפור והסיפוריות של הנוף

רוב חייו פעל ישוע בגליל. נופי הגליל, ובמיוחד נופי צפון הכנרת, שזורים בארבעת סיפורי

משל גרגיר החרדל: "איך נדמה את מלכות האלהים או באיזה משל נמשיל אותה? כגרגיר חרדל היא. כאשר זרעים אותו באדמה הוא קטן מכל הזרעים עלי אדמות, אך לאחר שנתרע הוא צומח ונעשה גדול מכל השמים וכולים לשכן בצלו." (מרקוס ד: 30-32)

נראה כי ישוע העדיף לצאת מתחומי היישוב אל שדות הבר כדי לשאת את דרשותיו. הליכה קצרה מכפר נחום הביאה אותו למעלה ההר, שם ישב ולימד את "דרשת ההר" (הנקראת גם דרשת "אשרי"). הדרשה, המוכרת כאחת מפסגות הבשורה, מתמצת את עיקרי התפיסה הנוצרית של צדקה, חמלה וחסד. בסיפור הנס שישוע משקיט בו את הסערה מובא התיאור הבא: "והנה התחוללה רמת-סערה גדולה והגלים שטפו את הסירה עד שנתמלאה." (מרקוס ד: 37).

סערות כגון אלה מוכרות בכנרת בשעות אחר הצהריים כאשר נושבות רוחות מערביות, המכות בימה הקטנה ויוצרות סערות מפתיעות בעוצמתן. רוחות חזקות מנעו גם מתלמידיו של ישוע להפליג חזרה לבית ציידא, כמתואר בנס ההליכה על המים: "לעת ערב ירבה היתה הסירה באמצע הים והוא לכדו על הניפה. ראה אותם מתנענעים חתירה, כי היום נשבה נגדם,

הבשורה הפותחים את הברית החדשה: מתי, מרקוס, לוקס ויוחנן. אף על פי שהבשורות לא נכתבו כטקסטים היסטוריים, הן משקפות מציאות. בתיאוריו של ישוע, המשוטט בין נצרת לכפר נחום, בין כורזין לבית ציידא, בהרים ולחופי הכנרת, מתגלה אופיו הגאוגרפי של הגליל במאה הא' לסה"נ. בדבריו על הבשורה החמישית, טוען הכומר והחוקר ברגיל פיקסנר, כי קריאת הנוף הפיסי של הארץ מאפשרת הבנה טובה יותר של סיפורי הבשורה. גישה זו הייתה מקובלת כבר במאה הד' לסה"נ. אוסביוס מקיסריה למשל, בחיבורו "האנומסטיקון", זיהה אתרים המוזכרים בתנ"ך ובברית החדשה עם מקומות קיימים. הוא התבסס הן על מקורות היסטוריים הן על האתרים עצמם. תפיסה דומה הניעה חוקרים רבים במאה היי"ט לתור את הארץ כשהתנ"ך והברית החדשה משמשים להם מורי דרך, ובהם אדוארד רובינסון.

נופי הגליל נזכרים בסיפורי הבשורה כמקומות שהתרחשו בהם אירועים מחיי ישוע, וכן במשלים ובמטפורות. סיפורי הבשורה ממחישים את הווי החקלאים והדייגים המקומיים ואת אופיו של האזור. לדוגמה, עם בוא האביב, כאשר מורדות רמת כורזים פורחים במרבדי חרדל צהובים, צף לעינינו

בחמישה ככרות לחם ובשני דגים. ואכן מן האבן שעליה הניח האדון את הלחם נעשה עתה מזבח, ומן האבן נטלים הבאים שבבים לרכיאה ומועילה היא לרבים. ליד קירות הכנסייה עוברת הדרך הציבורית, ושם היה למתי השליח בית מכס."

המזבח והדרך הרומית נתגלו בחפירות הארכאולוגיות שנערכו באתר לחן שנת 1898. כן נחשפו שרידי כנסייה קטנה מהמאה ה', שהוקמה לציון נס הלחם והדגים, ומעליה – שרידי בסיליקה מפוארת מהמאות ה'–ה', המעוטרת בפסיפס המפורסם ובו סל כיכרות הלחם והדגים. מאז חשיפתו היה פסיפס זה לאחד הסמלים הנפוצים של ארץ הקודש בעולם הנוצרי. בשנת 1980 הוקמה כנסייה מודרנית מעל הבסיליקה העתיקה, ושולבו בה אבן המזבח ורצפות הפסיפס העתיקות.

המשמעות התרבותית של נופי צפון הכנרת הנרטיבים הקשורים בנופי הכנרת יוצרים ריבוד משמעותי למגוון קהילות. עבור מרבית הישראלים למשל, קשורים הנופים למורשת היהודית העתיקה ולהתיישבות החדשה במקום. המשמעות התרבותית הנוצרית של נופי צפון הכנרת חושפים רובד נוסף בהקשר של מורשת אוניברסלית. נופי הכנרת היו גם מקור השראה, שהעשיר את תרבות המערב באין-ספור יצירות ספרות ואמנות, ומכאן חשיבותם גם בעבור מי שאינו נוצרי מאמין.

בצפון הכנרת נוצרים חיבורים רבי עוצמה: של הנוף המקומי, המוחשי, עם ההיבט הרוחני, שאיננו מוחשי; של הארצי עם הקדוש; ושל העבר עם העתיד. לדיאלוג המתקיים בעת ובעונה אחת בין הנופים שבסיפורי הבשורה לבין הסיפוריות של הנוף יש ערך אוניברסלי, והוא הבסיס להגשת מועמדותם של אתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם. נופי צפון הכנרת עדיין אותנטיים, אך הם מאוימים תדיר על ידי יוזמות פיתוח העלולות לפגוע במרקם העדין והרגיש של הנוף. הכרה בערכיהם של האתרים היא תנאי לשימורם. על כן, הגשת המועמדות היא נדבך ביצירת תשתית להגנה על האתרים ועל נופי התרבות של צפון הכנרת ולישימורם.

* המאמר מבוסס על מידע מתיק מועמדות של אתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם של אונסק"ו (2008), שנכתבו בעזרתם של ד"ר עירית עמית, אביעד שר שלום, יוסי סטפנסקי וד"ר יקי אשכנזי.

** הגשת המועמדות של אתרי הנצרות בגליל לוועדת מורשת עולם של אונסק"ו מתעכבת בשל המורכבות הנובעת מריבוי הגופים המעורבים בשטח ההכרזה.

מידע נוסף להתפתחות המקומות המקודשים הם תיאורי מסע של עולי רגל שביקרו בארץ החל מהמאה ה' לסה"נ. הפעילות הנוצרית האינטנסיבית בצפון הכנרת התחדשה במאה ה'ט, וכיום פועלים באזור מספר כנסיות ומסדרים: הבנדיקטים בטבחה; הפרנציסקנים במגדלא, בכנסיית הבכורה ובכפר נחום; הכנסייה היוונית אורתודוקסית בכפר נחום; והאחיות הפרנציסקניות בהר האושר. האתרים המקודשים עונים על הצורך האנושי של עולי הרגל לחוויה מוחשית, ובאמצעותה הם מתחברים למשמעויות הסימבוליות של המקום.

המסורת בטבחה למשל קושרת את המקום עם כמה אירועים חשובים בספרי הבשורה, ובהם: הקריאה לשליחים, "נס הלחם והדגים", "הדרשה על ההר" והופעת ישו לפני תלמידיו לאחר מותו והעברת הבכורה לתלמידו שמעון (פטרס). טבחה הוא שיבוש של השם היווני "הפטפון", שפירושו "שבעת המעינות", ואכן חלק זה של הכנרת מוכר עד היום כאחד מאזורי הדיג השופעים בזכות המעינות החמים המושכים אליהם את הדגה. כאן התקבעה המסורת על ישוע:

"כִּאֲשֶׁר הִלֵּךְ עַל שִׁכְת יַם הַגִּלִּיל רָאָה אֶת שְׁמֻעוֹן וְאֶת אֲנָדְרִי אֲחֵי שְׁמֻעוֹן פֹּרְשִׁים רִשְׁתוֹת בָּיִם, כִּי דִגְיִים הָיוּ. אָמַר לָהֶם יֵשׁוּעַ: 'לָכוּ אַחֲרַי וְאֶעֱשֶׂה אֲתָכֶם לְדִיגֵי אָנְשִׁים.'" (מרקוס א:16).

במקום נתגלתה מעגנה קטנה ששימשה את הדייגים בעת הקדומה.

במסעה בעקבות ישוע, מתארת הנוסעת אגריה, בסוף המאה ה' את טבחה: "ושם ליד הים שדה עשב ובו חציר רב ועצי תמר רבים, ולידם שבעה מעיינות השופעים כל אחד ואחד מים לרוב. בשדה זה השביע האדון את העם

וְכָא אֱלִיהֶם כְּעֶרְךָ כְּאֶשְׁמֶרֶת הָרְכִיעִית שֶׁל הַלִּילָה כְּשֶׁהָיָה הוֹלֵךְ עַל פְּנֵי הַיָּם." (מרקוס ו:47-48).

הממצא הארכאולוגי ותיאורי נוסעים

מאה שנים של מחקר וחקירות ארכאולוגיות באזור לא העלו ממצאים הקשורים באופן ישיר לישוע ולשליחים או לפעילות נוצרית באזור במאה הא' לסה"נ, זמן פעילותו של ישוע על פי הבשורות. עם זאת, מהממצאים שנחשפו בכפר נחום, ובעיקר במרכז העיר במגדלא, וכן במעגנות הרבות הפזורות לאורך חופי האגם, אפשר ללמוד על המציאות המתוארת בספרי הבשורה. מהמאה ה' ואילך יש עדויות מובהקות למסורות הנוצריות שהתפתחו באזור. מתקופה זו נחשפו שרידי כנסיות המצינות אירועים מסיפורי הבשורה: כנסיית נס הלחם והדגים; כנסיית הבכורה של פטרס (Mensa Christi); הקפלה במורדות הר האושר; הכנסייה מעל הבית של שמעון (פטרס) בכפר נחום; וכורסי.

'הגאוגרפיה הקדושה' התפתחה בתקופה הביזנטית כשהנצרות הפכה לדת הרשמית של האימפריה, אז החלו לזהות את המקומות המציניים אירועים מחיי ישוע והשליחים ולקדשם. אלו הפכו לאתרי עלייה לרגל. מקור

מחוז גליל תחתון ועמקים

סיכום שנת עבודה 2012

צח הורוביץ

כבכל שנה, גם שנה זו הייתה גדושה בחפירות ארכאולוגיות.

חפירות רבות נערכו עבור גורמים פרטיים בערים (בית שאן, עפולה, ורמת ישי); בקיבוצים (עין הנציב, שדה אליהו, יפעת); ובכפרים (מיסר, תמרה, כפר כנא, חילף ואכסאל). החפירות היו מצומצמות אמנם, אך לא אחת התגלו בהן חידושים חשובים. בחפירה בכפר כנא, בניהולה של ירדנה אלכסנדר, נמצא מבנה חצר גדול אשר שימש בימי הביניים שוק או ח'אן לעולי רגל. בחפירתה של קרן קובלרפארן בכפר כנא נפתח ריבוע אחד, שהורחב והוגדל, ונתגלו בו שרידים המרחיבים את ידיעותינו על תקופת הברונזה הקדומה. עבדאללה מוקארי, בחפירתו בכפר אכסאל, מצא, לראשונה, מבנה מאוזלואם גדול ממדים, אשר אישש את "תיאורי הנוסעים" מהמאה ה-11, המתארים נקרופוליס במקום. עיקר פעילות המחוז הייתה, כבשנים עברו, בחפירות שנערכו לטובת פיתוח הכבישים החדשים.

בחפירות הבדיקה וההצלה שנערכו לקראת סלילת כביש הקריות-נצרת (כביש 79), נחשף האתר עינות ציפורי. בחפירה שנערכה במקום, בניהולם של ד"ר יניר מילבסקי ונמרוד גצוב, נחפרו מאות ריבועים ונמצאו ממצאים ממגוון תקופות. החפירה באתר נמשכה תשעה חודשים, והשתתפו בה צוות של שבעה ארכאולוגים ואנשי צוות בתחומים אחדים. הממצא העיקרי היה יישוב גדול מתקופות הברונזה הקדומה, ובו מבנים ומתקנים, ואחת מחומות העיר הקדומות ביותר שנחפרו אי פעם. מתחת לשרידים מתקופות הברונזה הקדומה נחפר יישוב רב-ממדים מהתקופה הכלקוליתית הקדומה. ביישוב מבני מגורים ומגוון מתקנים. יישוב זה נחשב לאחד הגדולים שנחפרו עד היום. הממצא הקטן מהחפירה עשיר מאוד: מלבד כלי החרס, כלי האבן וכלי הצור, נמצא שפע של צלמיות, ציורים חרותים ותכשיטים. בשנת העבודה הבאה בכוונתנו לסיים את החפירה באתר. בחורבת טבת, שליד אחוזת ברק, בתוואי

הכביש עפולה - צומת גולני (כביש 65), ערכה קרן קובלרפארן חפירה, שנמצאו בה שרידיו של יישוב מתקופת הברזל. בשרידים מבנה "עמודים" ציבורי, שלו שלושה מרחבים, בדומה למבנים בני התקופה שהתגלו לדוגמה במגידו.

את רשימת החפירות החשובות במחוז אחתום בחפירתו של יותם ספר בצומת היוגב בתוואי כביש 66. בחפירה נתגלו ממצאים מכמה תקופות - קברים מתקופת הברזל, מתקופות הברונזה התיכונה והביניימית ומהתקופה הרומית - אך גולת הכותרת של הממצא הם שרידי יישוב מהתקופה הכלקוליתית ובאר מהתקופה הנאוליתית - אחת הקדומות שנתגלתה ושנחפרה בשלמותה.

שנת עבודה זו הגיעה לסיימה, והשנה הבאה כבר בפתח. אנו שוב עומדים בפני משימות חדשות: כבישים חדשים, פרויקטים של תשתיות מים וגז וחפירות פרטיות. כולם כבר מתוכננים וממתנים לביצוע.

לפעמים לונדון כן מחכה לנו

ד"ר גבי מזור וד"ר וואליד אטרש

ביומני החפירה של פרויקט בית שאן כמעט נרשם עוד יום חפירה שגרתי ונטול אירועים מיוחדים. יום אביב רגיל, שבו הפועלים המשיכו לחשוף את צפונותיה של העיר, והארכאולוגים הוסיפו לתעד את תוצאות החפירה. בתחנת השימור והשחזור של העמודים, שהוקמה ממערב לתיאטרון ולמרגלות הגבעה המערבית, עמדו להוריד עמוד אבן גיר משוחזר מקרניות העבודה, ושני פועלים חפרו בור עגול להצבתו הזמנית. הייתה זו פעולה שגריתית, שחזרה על עצמה

מדי כמה ימים עם השלמת שחזורו של עוד אחד מעמודי התיאטרון או רחוב העמודים. קריאה במכשיר הקשר (היה פעם עידן שקדם לטלפון הנייד) קטעה את השגרה, והודיעה על כך שבעת חפירת הבור נחשף פסל שיש אפרפר-לבן. לאחר שהורחב הבור, חולץ ממנו ראש פסל גדול-ממדים שהשתמר להפליא. היה זה ראש כפול-פנים, שהציג פנים כמעט זהות מלפנים ומאחור (הרמה או יאנוס, הידוע בכינוי "האל הדו-פני"): מצד אחד עוצבו פניו של דיוניסוס, מייסד העיר, ובצד השני - פניה

של אריאדנה, בתו של מינוס מלך כרתים ובת זוגו של דיוניסוס. הפנים בשני הצדדים צעירים למראה, נשיים מעט, בעלי לחיים מלאות וסנטר מעוצב ועדין. האף שבור, והשפתיים והעיניים מעובדות להפליא. המצח גבוה, עטור בסרט, ותלתלי השער המעוצבים מעוטרים באשכולות ענבים. חלקו התחתון של הצוואר שבור, אך מהיכרותנו את טיפוס הפסל, נראה כי במקור ניצב הראש הכפול על עמוד רבוע ועיטר גינה בווילה רומית מפוארת,

vine leaves and grapes. After many visits and many cups of black coffee, I entered into a contract with Ohan, under which I paid a ten percent deposit and gave my executors 18 months to pay the balance and collect it if I did not return from the battlefield.

זמן־מה לאחר מכן, נשלח הקצין הצעיר דה־שיר לשרת כקצין מודיעין במערכה על כיבוש בגדד. בהיתקלות עם כוחות וישי וכוחות איטלקיים ליד פלמירה נפצע הקצין הצעיר במהלך הפצצה אווירית, והוא פונה לבית החולים בירושלים, שם החלים מפצעיו. עם חזרתו לירושלים, הוא שב לעסוק בפסל, הפעם בסיוע מפתיע של מנהל אגף העתיקות המנדטורי, ד"ר אילוף, ששמרדו היה במוזיאון רוקפלר. כך מתואר המשך ההתרחשות ביומנו של הקצין הצעיר:

The director of the Rockefeller Museum, Iliffe, had been to see me in the hospital and was willing to take delivery of the Beth Shan bust, for which he would have to issue an export license before I could take it out of the country. At his house I met officer Baxter, who dealt with officers' baggage; and arranged to send a lorry to Ohan's shop, take the crate down to the Museum for licensing and sealing (and cast a replica as well), and then, have it shipped as wounded officer's baggage to me in England.

במשך 40 שנה עיטר ראש הפסל, שקרוב לוודאי נמצא בשלהי שנות השלושים בבית שאן ומצא את דרכו לסוחר עתיקות בירושלים, את מבואת הכניסה בוילה המהודרת של דה־שיר בקנט. עם מותו של הקצין ב־1995, עבר הנכס לחזקת בנו, והוא העמידו ב־2008 למכירה פומבית בבית המכירות בוהמס בלונדון. את ראש הפסל רכש תושב לונדון, שזהותו חסויה. ראש הפסל ממשיך אם כן לשהות בגולה הדוויה, הרחק מכור מחצבתו, ניסה־סקיטופוליס המפוארת, שבינתיים נחשפה במלוא הדרה. כך, כחמישים שנה לפני שנתגלה ראש ההרמה בחפירות פרויקט בית שאן, נמצא באקראי אחיו התאום, שמוצאו ללא ספק בגינת אותה וילה רומית. נראה אם כן, כי לעתים לונדון אכן מחכה לנו בפתרונה של תעלומה רבת־שנים.

ראש הרמה אחר, קטן בהרבה ושונה בדמויותיו, נזכר בתיעוד המשלחת האמריקנית שחפרה בתל. הפסל נמצא כיום בנישה במבואת הכניסה לחצר הבריכה במוזיאון רוקפלר, אך דבר לא נאמר בתיעוד המשלחת על ראש פסל נוסף שנמצא באתר. לחלופין, לא נמצא כל תיעוד מאיר עיניים בארכיון המנדטורי או ביומני החפירה של שמעון אפלבוואם, שחפר את התיאטרון. נראה היה כי הגענו למבוי סתום. ניסיונות קדחתניים לאתר את הפסל במחסני אגף העתיקות הירדני והארכיון בעמאן, בעזרת מנהל אגף העתיקות הירדני, ד"ר ע'אזי בישה, שעמו עמדנו באותם ימים בקשר הדוק, העלו אף הם חרס. הפסל הוצג במוזיאון ישראל, ולצדו תמונת הרפליקה וסיפורה העלום. נראה היה כי בזה נסתם הגולל על תעלומת ראש הפסל הנעלם, אך לא כן.

שתיים־עשרה שנה מאוחר יותר, הגיע אוצר המדור הקלסי במוזיאון הבריטי לביקור במוזיאון ישראל, ופגש עם אוצר התקופות הקלסיות, דודי מבורך. בסיור במוזיאון הם חלפו ליד ראש הפסל הכפול מבית שאן, והאוצר הבריטי נעצר באחת. הוא אמר לדודי כי ראש פסל דומה עומד להימכר בימים אלו במכירה פומבית בלונדון. דודי נותר ללא מילים. לאחר שהתעשת, ביקש מהאוצר לקשר בינו לבין בעל הפסל לכשיחזור ללונדון. ואכן, זמן מה לאחר מכן הגיעה שיחת טלפון מלונדון. על הקו היה Rodney Struben de Chair, בנו של בעל הפסל, שירש אותו מאביו עליו השלום, ואשר אכן העמידו למכירה פומבית.

לבעל הפסל סיפור מרתק, כפי שעולה מיומנו של האב, והוא מאיר את התעלומה מזווית לא־שגרתית. בראשית שנת 1941 היה Somerset Struben de Chair קצין צעיר במשמר הפרשים המלכותי, שהוצב בפלסטינה. במהלך שירותו, הוא זיהה בחלון חנותו של אוהן – סוחר עתיקות פלסטיני, שחנותו סמוכה למלון המלך דוד בירושלים – ראש פסל מרשים, וכך הוא מתאר ביומנו:

In the shop window of an antique dealer called Ohan, I saw what appeared to be a larger than life bust of Bacchus. On entering the shop I was startled to find that it was a double-headed figure, the other of which was the lovely face of his girl-friend Ariadna. They were joined by

שניצבה קרוב לוודאי על הגבעה שממערב למרכז הציבורי של העיר. בסופו של יום, העמסנו את ידידנו החדש על הרכב וחזרנו לירושלים. ראש הפסל המיוחד הורד אחר כבוד לחדרי המשלחת במוזיאון רוקפלר, והשמועה על גילוי הביאה קהל רב לראותו. בין הבאים היה גם ג'ו זיאס, אוצר המחסנים דאז, שהצהיר מיד כי בן דודו של הפסל מצוי במחסנים.

רצנו בעקבותיו בנבכי הקטקומבות, ואכן באחד החדרים האחוריים ניצבו שתי רפליקות זהות מגבס של פסל דומה. דומה? כמעט זהה! ההעתק נבדל מהראש שמצאנו בפרטים מעטים בלבד, והשתמרותו מופלאה. בתחתיתו נמצא מספר סודר, שאותו חשנו לחפש בספר הרפליקות המנדטורי. בספר נרשמה הרפליקה במשפט קצר, לקוני, מאיר עיניים אמנם אך מעט סתמי וחסר מידע: 1944, כנראה מבית שאן. "היכן המקור שממנו נעשתה הרפליקה?" שאלנו את ג'ו. "לא כאן", הוא השיב, "ואין לי מושג היכן הוא נמצא". אמיר דרורי ז"ל ירד לראות את התגלית, ותהה כיצד כבר נעשתה רפליקה מהפסל שהגיע זה עתה? היה ברור שבגינת הווילה הרומית שבניסה־סקיטופוליס (בית שאן) ניצבו כמה ראשים כאלה, זהים באופיים ובדמותם, אך היכן הראש שנמצא קרוב לוודאי באתר 50 שנה קודם לכן וממנו נעשתה הרפליקה?

פרויקט שימור בית שאן

אילן פחימה ויורם סעד

הכ'. את תכניות הפיתוח ערכו עבורה משרדי אדריכלים, שפעלו בשיתוף עם רשות העתיקות ובהנחיית המוקצונית בנושא השימור. עם סגירתה של המנהלת, עבר שרביט הניהול של פעולות השימור והפיתוח באתר לרשות הטבע והגנים. כיום, מעורבים בפרויקט השימור 14 עובדים מטעם רשות העתיקות

1995 התקיימו באתר שני מחזורי של קורס שימור. כ-40 איש מעובדי החפירות הוכשרו למשמרים. עם הכשרתם, החלו פעולות השימור באתר, ובהן ייצוב של מכלולים אדריכליים, ושימור מונע, שכלל הסדרת ניקוזים, איטום ראשי קירות, ייצוב שולי טיח ופסיפס, וכן שימור אמנותי של פריטים

פרויקט השימור בבית שאן החל בשלהי שנת 1994, בעקבות החפירות הארכאולוגיות באתר ובסביבתו שנמשכו כעשור. את החפירות ערכו שתי משלחות: מהאוניברסיטה העברית, בראשותם של פרופ' יורם צפריר ופרופ' גדעון פרסטר, ומרשות העתיקות, בראשותם של ד"ר גבי מזור ורחל בר-נתן.

בחפירות נחשף שטח עצום, ובו ממצאים מרשימים, שעיקרם מרכזה של העיר הרומית סקיתופוליס. נתגלו מבני ציבור, דוגמת התיאטרון, בתי המרחץ המערבי והמזרחי, האגורה, רחובות העיר, הנימפיון ומונומנטים אחרים. כמו כן, נמצאו פריטים ארכיטקטוניים רבים שרמת ההשתמרות שלהם משתנה.

בשנים ההן, לא נעשה שימור מלווה חפירה כמקובל היום. לכן, עם חשיפת הממצאים, ובהיעדר פעולות שימור מידיות, חלה הידרדרות מואצת במצב ההשתמרות של חומרי הבנייה שאינם מאבן בזלת, ונגרם נזק, חלקו בלתי הפיך, למכלולים ולפריטים רבים. נוסף לכך, השתרשה צמחייה במכלולים הקדומים. השינוי המהיר בסביבת הממצאים – שהיו קבורים באדמה ונחשפו עתה לתנאי אקלים אחרים, לאור ולאוויר – הוביל לשוק חפירה. באתר החל תהליך מואץ של בליה והתפרקות של אבן רכה, של פסיפסים, של שרידי טיח ופרסקו ושל חומרי מליטה מקוריים. תהליך זה ניכר בהתפוררות החומר ובאובדן היציבות של הפרטים שנשתמרו. מוקדים אחדים ברחבי האתר עמדו בפני סכנת התמוטטות.

העניין הרב בממצאי החפירה משך מבקרים רבים לאתר. נושא הבטיחות באתר תרם את חלקו להבנת הצורך הדחוף בהסרת סכנה, בביצוע פעולות שימור וייצוב, וכן בהסדרת האתר למבקרים. בשלהי שנת 1994 ובשנת

(11 עובדי שימור, מתעדת, מזכירה ומנהל). כוח האדם מחולק לצוותים קבועים המתמחים במגוון היבטים מקצועיים: צוות שימור מבנים והנדסה, צוות שימור אמנותי (פסיפסים, שיש ופרסקאות) וצוות תחזוקת שימור. העבודות מתקדמות לפי תכניות שימור המתעדכנות מדי שנה.

פרויקט השימור בגן הלאומי בית שאן נמשך גם בימים אלה. פעולות השימור מתבצעות בתיאום מלא עם רשות הטבע והגנים. צוות השימור עוסק בהשלמת טיפול שימורי מלא למוקדים שטרם טופלו. זאת במקביל לביצוע תחזוקת שימור למכלולים שטופלו בעבר. ■

ארכיטקטוניים, פסיפסים ופרסקאות. זאת בהתאמה לתכניות הפיתוח.

תכנית השימור הכוללת של האתר ביקשה לתת מענה לכמה מכלולים: בית המרחץ המערבי, בית המרחץ המזרחי, רחוב פלאדיוס, הסינמא, התיאטרון, האגורה והפורום. בעבודות השימור נערכו פעולות, כגון ייצוב חומרי בנייה מקוריים, תמיכת אלמנטים, שימור מרכיבים רגילים (טיח, פרסקו וכדומה), ביצוע השלמות מבניות לחיזוק הנדסי ואינטגרציה מתבקשת, והסדרת מערכת הניקוז העירונית.

מנהלת פיתוח התיירות בבית שאן פעלה באתר כעשור, למן סוף שנות ה-80 למאה

באר מהתקופה הנאוליתית

בעינות ניסנית (צומת היוגב), עמק יזרעאל

יותם טפר

הצמחים ובעלי החיים באזור.

מאסף כלי הצור ממפלס החיים העליון של היישוב,

מההצטרפויות בפיר הבאר

ומקרעיתה כולל כמה להבי צור בעלי

שינון עמוק ששימשו לקציר דגניים. בשלב

זה של המחקר אפשר להציע, כי העדרם של

כלי חרס במפלסי החפירה מאפשר לתארך

את הבאר ואת היישוב לתקופה הנאוליתית

הקדם-קרמית ג' (7000-6400 לפסה"נ). פחם,

שנאסף בחפירת פיר הבאר, יאפשר בעתיד

לתארך את גילה המדויק של הבאר.

הבאר שנחשפה בעמק יזרעאל היא אב

טיפוס קדום, הדומה בצורתו ובמאפייניו

לבארות אשר משמשות ברחבי הארץ עד

ימינו. התקנת הבאר מלמדת על יכולת חציבה

מרשימה, על ידע נרחב בתחומים הידרולוגיים

וגאולוגיים, וכן על מאמץ ציבורי-קהילתי שהונע

מהצורך לכלול את מקור המים בגבולות

היישוב הנאולית. ממצאי החפירה מצביעים

על כך שהיה זה יישוב חקלאי. המשך המחקר

יתרום רבות לחקר האדם ותרבותו, וכן ללימוד

סביבתו הקדומה של האתר וכלכלת תושביו

בתקופה הנאוליתית.

בראש הקיר נקבעו אבני "פי הבאר", שתיים מהן שרדו.

האבנים גדולות - לאחת מהן

צורת גליל, ובחלקה הפנימי

נראים סימני חריצים, אשר נוצרו

ככל הנראה ממשיכת החבלים

ששימשו לשאיבת המים. אבני

"פי הבאר" אחוזות זו בזו ובמפלס

האבנים העליון סביבן. צורת התקנה

זו מקטינה את פתחו של הפיר, ומאפשרת

לשאוב את המים בנוחות מקרעיתה. אבני

"פי הבאר" נמצאות כ־20 ס"מ מעל מפלס

החיים שנחשף סביבן, ואשר שימש כנראה

חצר פתוחה באתר.

על קרקעית הבאר נחפרה קרקע בוצית

ורטובה. כמטר אחד מעליה נמצאו שתי

אבנים שטוחות וגדולות אשר שימשו לסינון מי

התהום. בשכבת הקרקע מעליו נמצא ממצא

ארכאולוגי רב למדי, ובו כלי צור ואבן, עצמות

אדם של לפחות שלושה פרטים ושתי מצבות

חאבן גיר. ממצא זה מלמד על שלבי סתימת

הבאר עד לנטישתה. בחפירת ההצטרפויות

מפיר הבאר נאספו בין השאר גם עצמות בעלי

חיים, בעיקר של צאן; על חלקם זוהו סימני

ביתור. כמו כן, נאספו דגימות קרקע רבות

מכל אורכו של החתך, ובהן חומר אורגני רב

אשר יאפשר בעתיד גם מחקרים על ביות

אתר עינות ניסנית שוכן בגבול שבין אדמות

עמק יזרעאל (אלובים) לאדמות רמת מנשה

(גיר אאוקני), לצד מעיינות - עינות ניסנית

ועין עזי - השופעים כל השנה. בסקרים

ארכאולוגיים ובחפירות שנערכו במקום תועדו

ממצאים מהתקופה הנאוליתית עד התקופה

העות'מאנית.

בחפירות רשות העתיקות, שנערכו לאחרונה

באתר לקראת הרחבת כביש 66 (מגידו-

יקנעם), נחשפו מפלסי חיים מהתקופה

הנאוליתית ומהתקופה הכלקוליתית. כמו כן,

תועדו שרידי בית קברות נרחב, ובו מערות

קבורה מתקופת הברונזה ומהתקופה הרומית

וקברים מהתקופה העות'מאנית. הבאר

נחשפה במרכזו של מפלס, העשוי מאבנים

קטנות. היא נבנתה בחלקה העליון ונחצבה

בסלע בחלקה התחתון. עומקה מראשה עד

קרקעיתה כ־8.5 מ', וקוטרה הממוצע כ־1.3 מ'.

פיר הבאר חצוב בחלקו התחתון ובנוי בחלקו

העליון. לפיר החצוב חתך רבוע בחלקו העליון,

והוא נחצב לאורכם של סדקים וחריצים

בסלע. לחלקו התחתון של הפיר מיתאר

סגלגל, והוא נחצב בסלע קרטון רך ופריך.

הפיר מתכנס בהדרגה עד קרקעית הבאר,

שם צורתו קעורה. בראש הפיר החצוב נבנה

קיר היקפי מעשרה נדבכים של אבנים קטנות.

מיתארו סגלגל, והוא מתכנס מעט פנימה.

משרד הבינוי והשיכון

עוזי שמיר | מנהל מחוז גליל

רבין בכרמיאל ופארק העתיקות שהוקם

בשיתוף הקק"ל במגדל העמק. בעיות

שמתגלות במהלך העבודה מטופלות על ידי

ארכאולוגי המחוזות במרחב צפון מול אנשי

הביצוע של משרד הבינוי והשיכון. במקרים

של חילוקי דעות, דרור ברשד ואני מקיימים

סיור משותף, ובעקבותיו אנו תמיד מוצאים את

הדרך לטובת כל הצדדים. אין ספק, שפיתוח

מנגנון של שיתוף פעולה מעין זה ייחודי ביחסי

המשרד עם רשות העתיקות.

ברצוני להודות לדרור ברשד ולארכאולוגי

המחוזות במרחב צפון על העבודה המשותפת,

ברוח טובה וביצירתיות!

לפני שנים מספר, עם כניסתי לתפקיד מנהל

מחוז הגליל במשרד הבינוי והשיכון, התברר

לי כי אין מנגנון של שיתוף פעולה בין הגוף

שבראשו נבחרתי לעמוד לבין רשות העתיקות.

היום, אני יכול לציין בסיפוק שבין שני הגופים

מתקיימים יחסים של שיתוף פעולה בכל

הרמות וסיוע הדדי, שכן יש הבנה שבצד החוק

והחשיבות של גילוי עתיקות ושמירתן יש גם

פעולות פיתוח ובנייה.

פיתחנו עם דרור ברשד, ארכאולוג מרחב צפון,

מנגנון של שיתוף פעולה, למן קדם התכנון ועד

הביצוע בשטח בכל שלבי העבודה והחתכים.

העבודה המשותפת הביאה לתוצאות יפות

מאוד, כגון פארק העתיקות שהוקם בשכונת

חפירות הצלה בעין ציפורי

גם פרהיסטוריה מרשימה וגם תגליות מימי הביניים

נמרוד גצוב וד"ר נייר מילבסקי

אתר עין ציפורי משתרע מדרום למעיין עין ציפורי, ובו שרידי יישובים פרהיסטוריים שחקירתם החלה כבר במאה הקודמת. ממצאים מאוחרים על פני השטח שופכים אור על אירועים מן התקופה הצלבנית. בחפירה (כ־5 דונם), שעורכת רשות העתיקות בהנהלת כותבי שורות אלו לקראת הרחבת כביש 79 על ידי החברה הלאומית לדרכים, נחשפו שרידים מתקופות רבות. להלן יוצגו ממצאים מהתקופות שלהן חשיבות מיוחדת:

התקופה הכלקוליתית הקדומה

ברוב אזורי החפירה נמצאו הצטברויות ושרידי מבנים מתקופה זו, ונראה על כן שהיה במקום

לתרבות ואדי רבה: כלים שצבעם אדום או שחור, רבים מהם מעוטרים בצבע ובחריטה. בין כלי הצור בולטים להבי מגל ששימשו לקציר דגנים, המעידים על כלכלה חקלאית. עצמות בעלי החיים מעידות על השלמת תהליך הביות של צאן, בקר וחזיר, שראשיתו בתקופה הנאוליתית. לציד כבר לא היה תפקיד חשוב בכלכלה. על סחר החליפין מעידים להבים דקים וחדים שנעשו מאובסידיאן – אבן וולקנית שמקורה הקרוב ביותר נמצא בטורקיה. פריטים אלה היו חלק מרשת סחר שהשתרעה על פני מאות קילומטרים.

אחד הממצאים יוצאי הדופן שנחשפו בחפירה הוא קבוצה של קעריות אבן שנעשו בעדינות מדהימה. באחת מהן נתגלתה מחרוזת שהורכבה מיותר מ־200 חרוזי אבן בגוני שחור, לבן ואדום. כן נתגלו חותמות או קמעות אבן הנושאים מוטיבים גאומטריים, ולוחית אבן מעוטרת. על הלוחית צוירו בחריטה פשוטה, אך באלגנטיות רבה, שתי יענים רצות. חפצים אלו מייצגים חברה בעלת ריבוד חברתי־כלכלי, ובה שכבת עלית שצרכה מוצרי יוקרה ונדרשה לחותמות כדי להגן על רכושה. הממצאים מעין

אתר "ענק" שהשתרע על פני כ־250 דונם. נתגלה ממצא רב מאוד מתרבות ואדי רבה (על שם האתר שבו התגלתה תרבות זו לראשונה, בתחומי ראש העין), שהייתה נפוצה בארץ ישראל בסוף האלף ה' ובראשית האלף ה' לפסה"נ. אתר עתיקות זה הוא אחד הגדולים – אם לא הגדול ביותר – בארץ, שמצויים בו שרידיה של תרבות זו. למבנים באתר מתאר מלבני, והרצפות עשויות מגיר כתוש, מטיח דק או מאבנים קטנטנות. יסודות הקירות היו מאבן, ומעליהם נבנו קירות מלבני בוך. חלק מקירות המבנים צופו בטיח או בטיט.

בכלי חרס רבים הובחנו סממנים האופייניים

קערית אבן והחרוזים שנמצאו בה (התקופה הכלקוליתית הקדומה)

לוחית אבן ועליה שתי יענים רצות (התקופה הכלקוליתית הקדומה)

▲ תצלום אוויר של השטח המרכזי, ובו שרידים צפופים מתקופת הברונזה הקדומה

ציפורי קושרים את האתר לתרבות חלף שרווחה בסוריה ובמסופוטמיה בתקופות הללו.

תקופת הברונזה הקדומה 1

ברבים משטחי החפירה נמצאו שרידי מבנים והצטברויות שמקורם ביישוב מתקופת הברונזה הקדומה (סוף האלף ה' לפסה"נ). במבנים הובחנו כמה שלבים של חידוש מבנים קיימים ובנייה מחדש. את כל השרידים האלה יש לשייך לשלב השני של התקופה:

תקופת הברונזה הקדומה וב' שרידי המבנים מצביעים על תכניות מגוונות: מלבניים, סגלגלים ועגולים.

סביב ליישוב הוקמה חומת הגנה, והיא מן החומות הקדומות ביותר שנמצאו עד כה בארץ. החומה, שרוחבה 1.9 מ', נחשפה לאורך 20 מ' במזרח שטח החפירה, ואפשר להניח שהיא הקיפה את היישוב ששטחו באותה עת היה כ־150 דונם. בחומה היה פשפש צר (כ־0.8 מ') שדרכו יכלו התושבים לצאת לעבד את שדותיהם. פשפשים כאלה מוכרים בביצורים רבים שנחשפו ביישובים מהשלבים המאוחרים של תקופת הברונזה הקדומה, אולם זה הקדום ביותר שנמצא

ממי המעיין. תחילה הוחלט לבחור באפשרות השנייה ולהישאר בנקודת הכינוס, אך מאוחר יותר אל תוך הלילה נמלך המלך הפרנקי בדעתו, והלוחמים קיבלו פקודה להיערך לקרב שסופו היה בהר קרני חיטין, שם נחלו הצלבנים תבוסה איומה.

אתר הכינוס החשוב נחשף בחפירתנו, ובמחקר מקיף שערך חוקר שדות הקרב רפי לואיס נמצאו מאות חפצים מהימים ההם. אמנם, זהו אתר מהמאות ה"ב-ה"ג לסה"נ, אך מתודולוגית יש בו הרבה מן המשותף דווקא עם אתרי חנייה המוכרים לנו היטב במחקרים הפרהיסטוריים. למעשה, הממצא הארכאולוגי העניק לנו נקודת מבט ראשונה מסוגה בארץ, שתאפשר לנו לבחון מקורות היסטוריים ביחס לעדות החומרית.

סמוך לפני השטח, בכל שטחי החפירה, נמצאו ראשי חיצים, מטבעות צלבניים ממטבעת ירושלים מהמאה ה"ב לסה"נ, ועוד פריטי מתכת רבים. בין פריטי המתכת בלטו מאות מסמרים ששימשו לפרזול סוסים; מתארם של המסמרים כמתארו של מפתח המותח את מיתרי הכינוס, והם אופייניים לתקופה הצלבנית. ממצאים אלה מעידים על שהות במקום של צבא צלבני, ודומה שרובם מעידים על היערכותם של הצלבנים ערב קרב קרני חיטין.

עד היום. שערן הראשי של היישוב מתקופה זו עדיין לא נחשף. בממצאים כלי חרס רבים לאגירה (קנקנים ופערורים), חלקם מעוטרים בפסים בצבע אדמה ("משח פסים") ובעיטורי "חבל". בכלי הצור בולטים להבי מגל ארוכים וישרים, המכונים "להבים כנעניים", שהובאו לאתר מסדנות ייצור מרכזיות שפעלו באזורים שהיו בהם חומרי גלם מועדפים. ממצא עצמות בעלי החיים דומה לזה של התקופה הכלקוליתית הקדומה, אולם כאן נמצאו גם עצמות חמורים, ששימשו למשא, ומצביעים על כלכלה שנסמכה גם על העברת סחורות מאזור לאזור.

התקופה הצלבנית

ליל 2 ביולי 1187 היה לילה מכריע בתולדות ממלכת ירושלים הפרנקית. ראשי הנהגת הממלכה התכנסו באוהלו של המלך ג'י דה' לזיניאן סמוך לעין ציפורי. לאחר יותר מחודש ימים שבו שהו החילות במקום ניצבו בפניהם שתי אפשרויות: לצאת מציפורי מזרחה לעבר הכוחות האיובים בפיקוד צ'אלח אדין, הצרים על מצודת טבריה, או להתעלם מהפרובוקציות המוסלמיות ולהמתין לחילות האיובים בחלקו הפנימי של הגליל, כשהם בחסות התצפיות של מצודת ציפורי והרי נצרת וכשהם נהנים

החפירות ביפתחאל | חידושים ותגליות

ד"ר חמודי חלאיילה, ד"ר נייר מילבסקי ונמרוד גצוב

בחפירות שנערכו באתר הארכאולוגי יפתחאל, סמוך לצומת המוביל בגליל התחתון, נחשפו שרידיהם של שלושה יישובים: היישוב הקדום ביותר מתוארך לתקופה הנאוליתית הקדם-קרמית ב' (9500-8000 לפני זמננו), ושרידיו משתרעים על שטח המוערך בכ-40 דונם; מעליו נמצאו שרידי יישוב מצומצם מהתקופה הנאוליתית הקרמית, שמיוצגות בו תרבות יריחו א ותרבות ואדי רבה; היישוב המאוחר מתוארך לתקופת הברונזה הקדומה 1.

בחפירות שנערכו באתר בשנות השמונים נחשפו שרידיו של יישוב מתקופת הברונזה הקדומה, כ-5,000 שנה לאחר שהאתר הנאוליתי ננטש. השרידים כללו מבנים שפיוניהם מעוגלות, לחלקם תכנית עגולה ולאחרים, תכנית סגלגלה.

חפירות ההצלה באתר נערכו לקראת חידוש עבודות מע"צ להקמת מחלף בצומת המוביל, מטעם רשות העתיקות ובניהולם של ד"ר חמודי חלאיילה, ד"ר נייר מילבסקי ונמרוד גצוב. העבודות התרכזו בארבעה שטחים: בצפון האתר, במרכז ובדרומו. התרכזו בעיקר בחשיפת שרידיהם של שני יישובים: מהתקופה הנאוליתית הקדם-קרמית ומהתקופה הנאוליתית הקרמית.

בשטח הצפוני של האתר (שטח ו) נחשף מבנה מרשים - אחד המבנים הגדולים שנחשפו עד כה באתרים נאוליתיים. למבנה תכנית מלבנית, והוא משתרע על שטח של 100 מ"ר. המבנה בנוי מקירות אבן ולבנים, ולו שלוש רצפות טיח משובחות. רוב הרצפות הוחלקו, ואחת מהן אף נצבעה באדום. המבנה נחפר בשיטות פרהיסטוריות זהירות, בעזרת קבוצת פועלים ותיקה ומומנת, וכך אפשר היה לשחזר את מגוון הפעילויות שהתקיימו בו לפני כ-9000 שנה. מתקנים רבים שולבו ברצפתו, חלקם אף נחפרו אל תוך רצפות הטיח. במבנה הובחנו גם הפרעות אחדות,

בסיתות תעשייתיות של להבים. חלק מהפריטים יועדו לצריכה מקומית, אך רובם סותתו כדי לסחור בהם בסחר חליפין.

מטמונים של להבי צור נדירים באתרים נאוליתיים. על אף זאת, נתגלו בשנים האחרונות כמה מטמוני צור באתרים מרכזיים בדרום הלבנט. ראשוני המטמונים נתגלו בסוף שנות השישים למאה העשרים בבידא, שבירדן. במטמון, שהוטמן בתוך קערה מעץ, היו קרוב ל-80 להבים וכלים שהופקו מצור מקומי. המטמון מיפתחאל ייחודי הן בתכולתו הן בכמות הפריטים שבו. גילויים של ראשי חץ במגוון שלבי הכנה במטמון מעיד על אופיו - מטמון ביתי אשר הוטמן לשימוש עתידי. ראוי לציין שבמטמון נמצא כלי עצם ייחודי, שצורתו מלבנית ובקצהו נקב. כלי עצם זה שימש כפי הנראה בתהליך עיצוב הכלים, למשל שברור ("שברור לחץ").

ריכוזי הזרעים וזיהויים הם תגלית חשובה

כגון קבורה מתחת לרצפות, כנהוג באותה תקופה; מתקנים חפורים, שנועדו להכנת סיד; ומתקנים לצריפת לבנים, ששימשו לבניית קירות ומחיצות בתוך המבנה. בכמה מוקדים על הרצפה זוהו ריכוזים של זרעים מפוחחים, ובשלושה מוקדים זהו, כמעט בוודאות, נקודות סיתות - באחת הנקודות הללו נחשף מטמון של להבי צור שהוטמן בפינת המבנה, מתחת לרצפת הטיח.

במטמון להבי הצור מעל 100 פריטים - ובהם 80 להבי צור, 8 ראשי חץ, 3 גרעינים, 2 להבי מגל ו-2 כלי עצם - רובם נעשו בטכנולוגיית סיתות הידועה בשם "הטכנולוגיה הנביפורמית". בטכנולוגיה זו הפיקו להבים ארוכים וישרים מגרעינים בעלי שני שטחי נקישה מנוגדים. טכניקה זו מנצלת את בולבוס הצור באופן מטבי. בדיקה ראשונית של המטמון העלתה, שאת הפריטים יצרו סתתי צור מומחים, אשר חיו באתר ועסקו

לא פחות מגילוי המטמון. בכמה נקודות על פני רצפת הטיח זהו כאמור ריכוזי זרעים מפוחמים, חלקם היו פזורים על הרצפה, וחלקם רוכזו בממגורות טיח. בעזרת מדענים ממכון ויצמן למדע, רחובות, בראשות פרופ' סטיב וינר, ד"ר אליזבטה בוארטו וד"ר אהוד וייס, הוקמה באתר מעבדת שדה ניידת. התוצאות המידיות שהתקבלו בשטח סייעו רבות לקבל החלטות בנוגע להמשך חפירת

באזור העיניים, והטיח השתמר באותו אזור. השתמרותה של הגולגולת השלישית גרועה, אולם נותרו סימנים המעידים על כך שגם היא עוצבה כנראה באזור העיניים. מנהג הקבורה בתקופה הנאוליתית היה להניח את המתים מתחת לרצפות הטיח במבנים. כעבור זמן, נהגו אנשי המקום לפתוח את בור הקבורה, לנתק את הגולגולת מיתר השלד, ולכסות את השלד. בהמשך הם נהגו לכייר

מערכת חברתית היררכית, שיש בה מומחים לסיתות צור, להכנת טיח, להכנת לבנים, לחקלאות ולביות צמחים. הימצאותם באתר של חומרים שמקורם ממרחק רב, למשל אובסידיאן ומינרלים נדירים שמקורם מאות קילומטרים מהאתר, מלמדת שאנשי האתר ניהלו מערכת סחר חליפין מסועפת עם תרבויות אשר התקיימו באותה עת בצפון הלבנט ובמרכז אנטוליה. הגולגולת המכויירת

המבנים, ואפשרו לזהות מתקנים שלא זהו בחפירה הקלסית. חוקרי הבוטניקה זיהו שלושה מיני זרעים: פול מבוית, עדשים ושעורה מבויתת. על סמך מידע זה, אפשר לשחזר את הבסיס הכלכלי של תושבי היישוב הנאוליתי. הכמות הרבה של הזרעים שהשתמרה מעידה על כך שהחקלאות לא הייתה לצריכה עצמית, אלא לסחר חליפין. מצפון-מזרח למבנה נתגלו בשטח פתוח שלוש גולגולות שהוטמנו יחד בבור. הגולגולות מכוירות - תופעה המזוהה עם התקופה הנאוליתית (תקופת האבן החדשה). אחת הגולגולות נשתמרה במצב טוב: על פניה עוצבה מסכת טיח שלמה, שבה שוחזרו תווי הפנים של המת. מקום האף צוין בהדבקה של אבן ומעליה שכבת טיח דקה. העיניים המוארכות עוצבו בשיבוץ שלוש קונכיות, האמצעית שבהן הונחה אנכית. הפה סגור, והשפתיים עדינות. גולגולת אחרת עוצבה

את הגולגולת בדמות הנפטר, ולשמור אותה בתחום הבית. מנהג זה ידוע בספרות כ"פולחן האבות": הגולגולת המכוירת היא למעשה הדמות שנשמרת בתודעת היורשים, והיא מנחה אותם בהחלטות בחיי היום-יום. עדויות מאתרים אחרים בני זמנו של אתר יפתחאל, מצביעות על כך שהגולגולות המכוירות הונחו על מדפים או על ספסלים, שנבנו במיוחד למטרה זו במבנה. לאחר פרק זמן מסוים, שבמהלכו השתמש מעמדו של היורש והוא קיבל את מעמדו בחברה, פחת הצורך בדמות האב. בשלב זה נערך טקס, שבו הוטמנה הגולגולת בבור נפרד, בתחום המבנה או סמוך לו.

הגילויים באתר הנאוליתי של יפתחאל מלמדים שהיה זה אחד האתרים המרכזיים באזור, אשר ניהל מערכת חברתית וכלכלית מורכבת וקשרי מסחר ענפים. תוצאות החפירה מעידות על כך שבאתר התקיימה

שופכות אור נוסף על מנהגי הקבורה והאמונה המיוחדים של התקופה. לאחר סיום החפירות הארכאולוגיות, ביקשה רשות העתיקות באמצעות ארכאולוגי מרחב צפון, דרור ברשד וצח הורוביץ, מהיזם לפעול לכך שחלק מהאתר הארכאולוגי ישומר ויהיה נגיש לציבור הרחב ולאנשי המקצוע להמשך המחקר. ואכן, היום בנה מבנה בטון בשטח של 1000 מ"ר סביב שטח שיועד לשימור, במטרה לאפשר גישה והצצה לחלק מן האתר, שרובו נקבר תחת הכביש החדש. אל המבנה יש גישה נוחה ובמקום הונחו תשתיות למים ולחשמל. המחלף פתוח היום לתנועה, והמבנה נמסר לידי רשות העתיקות, המאחסנת בו ממצאים מהחפירה ומחפירות אחרות. בהמשך תפעל הרשות להכשרת המקום להמשך חפירות יזומות באתר, וכן לביקורי הציבור הרחב.

תל יקנעם | מקרה מבחן

מעורבות קהילתית בתהליך שימור בר־קיימא של אתרים ארכאולוגיים
ברשויות מקומיות - "אימוץ אתר"

אדר' ערן חמו

עיריית יקנעם

יקנעם

מר סימון אלכסי | ראש העיר

שיתוף הפעולה של יקנעם עם רשות העתיקות בפיתוח תל יקנעם רחב ופורה. אנו מקדמים עם הרשות פרויקטים מגוונים, ולאילו יש חשיבות עצומה. לא רק בחפירות, בשימור ובשחזור ההיסטוריה עסקין - עניינים חשוב מאוד לשעצמם, אלא גם בהנחלת המורשת לדורות הבאים, וזאת בשיתוף עם אגף החינוך. יקנעם היא עיר בעלת היסטוריה עשירה, ובזכות שיתוף הפעולה והעזרה הרבה של רשות העתיקות, העיר ואתריה יהיו מוקד תיירות לכל המטיילים באזור.

אתרים ארכאולוגיים נתונים לתהליכי הרס ובליה. אלו מתחילים מיד עם חשיפתם בחפירה, ומובילים לבסוף לאיבוד הביטוי המוחשי של ערכיהם. חלק גדול מן האתרים הארכאולוגיים נמצאים בשטחיהן של רשויות מקומיות, כפוף למערכות התכנון והפיתוח שלהן. למרות סמכויות אלה, לרוב הרשויות המקומיות אין אסטרטגיה מוגדרת לשמירה על האתרים ולהצגתם, ועל כן, רבים מהם מוזנחים ונתונים להמשך תהליכי הרס ובליה. שימור בר־קיימא של אתרים ארכאולוגיים מגדיר את חשיבותו של 'מקום', ומחייב שילוב של אסטרטגיות בשלושה תהליכים עיקריים:

1. תהליך שימור: מאפשר לזהות 'מקום' בעל חשיבות, לחשוף אותו, לתת לו ביטוי ולחזק את ערכיו;
2. תהליך פיתוח תיירות: מאפשר לקהילה ולבעלי עניין להשתמש 'במקום' וליהנות ממגוון ערכיו;
3. תהליך מעורבות קהילתית: מאפשר לקהילה להכיר את ערכי 'המקום', להבין את חשיבותם, לפתח תחושת גאווה מקומית וזיקה למקום ולבסוף, להיות אחראי לו.

בשנים האחרונות מקיימת רשות העתיקות, בשיתוף עם עיריית יקנעם, תהליך שימור ופיתוח בר־קיימא של תל יקנעם. התהליך, המכונה "אימוץ אתר", נערך בשיתוף הקהילה למן שנת 2007, ובמהלכו שומרו השרידים הארכאולוגיים, פותחו תחנות מידע והוסדרו שבילי ביקור. בתהליך השתתפו כל תלמידי כיתות ד' בבתי הספר היסודיים. כל תלמיד הטביע את חותמו האישי במקום בשילוב אריח קרמיקה במערכת השילוט של התל. כך נוצר קשר אישי בין המשתתף לבין המקום

התהליך בתל יקנעם ייחודי, והוא מקרה מבחן שזים כותב שורות אלו לצורך כתיבת עבודת מחקר (תיזה) לתואר שני במגמה לשימור מורשת התרבות החומרית באוניברסיטת חיפה, בהנחיית ד"ר רות לין. מטרת המחקר לנתח את התהליך המתקיים בתל יקנעם, ולבחון אם אפשר להציע על פיו תהליך מובנה לשימור בר־קיימא של אתרים ארכאולוגיים אחרים ברשויות המקומיות בישראל. ממצאי המחקר מובילים למסקנה, כי אפשר לגבש תהליך מוגדר לשימור בר־קיימא של אתרים ארכאולוגיים ברשויות מקומיות. בתהליך המוצע שני שלבים עיקריים: שלב ההכנה

וערכיו, ובכך הוא תורם גם להגנת המקום ולשימורו בעתיד.

תל יקנעם נחפר בשתי תקופות עיקריות: בין השנים 1977-1988 התקיימו בתל עשר עונות חפירה בראשות פרופ' א' בן־תור מהאוניברסיטה העברית; ובשנת 1993, התקיימה עונת חפירה בראשות מ' אבישר מרשות העתיקות, והועסקו בה מובטלים תושבי יקנעם. בתל נחשפו 23 שכבות יישוב וממצאים מרשימים, ובהם: מערכות ביצור מתקופת הברזל; מבני מגורים, מנהלה ודת מן התקופה הצלבנית; ומצודה מן התקופות הממלוכית והעות'מאנית.

התהליך ולהעברת 'המקום' וערכו לדורות הבאים.

מניתוח מקרה המבחן של תל יקנעם עולה, כי ביכולתה של רשות מקומית ליזום את שימור עברה ולממנו תוך חיזוק הקשר בין הקהילה למקום והפיכת המקום לחלק מחיי הקהילה. תהליכים מסוג זה מצריכים זמן רב, שינוי דפוסי חשיבה וביסוס השינוי התודעתי המצופה מן הקהילה ומהרשות המקומית כלפי שימור מורשתה העתיקה כחלק מהתנהלותה בהווה ובעתיד. הרחבת המעורבות הקהילתית ממעגל בתי הספר למעגלי מעורבות אחרים בקהילה תוביל לזירוז התהליך ולביסוסו. לאחר חמש שנים, התהליך בתל יקנעם נמצא בשלב השני, אך הוא עדיין מונע על ידי "משוגעים לדבר". 'המקום' נמצא כבר בסבב התחזוקה העירוני, אך עדיין אין ודאות לגבי המשך התהליך הקהילתי לאורך זמן, ותקציב הפעלת 'המקום' אינו נמצא בבסיס התקציב של הרשות המקומית. התהליך יהפוך לבר-קיימא כאשר כבר לא יהיה מונע על ידי "משוגעים לדבר", אז 'המקום' יתפקד כחלק מהשירותים שאותם נותנת הרשות המקומית לאזרח וכחלק בלתי נפרד מחיי הקהילה. ■

ושלב ההפעלה והניטור. בשלב ההכנה יש לזהות את ערכי המקום ואת חשיבותם לקהילה המקומית. כמו כן, יש לזהות את בעלי העניין באתר, הפנימיים והחיצוניים. בעלי העניין הם שיניעו את התהליך בכל אחת מהרשויות, והם שיצרו את הקשר הדרוש בין הרשויות. תנאי הכרחי למעבר לשלב השני הוא לזהות "משוגעים לדבר" – יחיד או קבוצה מתוך אותם בעלי עניין – שיהיו מחויבים ברמה האישית לתהליך ואשר ביכולתם להובילו.

השלב השני, שלב ההפעלה והניטור, הוא שלב מחזורי, שאותו מניעים בתחילה ה"משוגעים לדבר", ובשלבם מתקדמים, הוא מונע מעצמו. בשלב זה מגובשות אסטרטגיות לשימור 'המקום' בשלושת התהליכים שהוזכרו למעלה: תהליך השימור, תהליך פיתוח התיירות ותהליך המעורבות הקהילתית. האסטרטגיות מיושמות במקום. השפעתן על המקום ועל ערכיו מנוטרת, ומובילה לתהליך מעגלי של שינוי האסטרטגיות ויישומן מחדש. התהליך הופך לבר-קיימא כאשר ניהולו עובר מה"משוגעים לדבר" החיצוניים לו אל הקהילה או לרשות המקומית. למעשה, הקהילה, ובכלל זה הרשות המקומית, נוטלת לעצמה את האחריות לקיום

הפתעה בעכו

אליעזר שטרן

עכו העתיקה היא ספינת הדגל של פעילות שימור בעיר עתיקה רבת־שכבות. בעיר מתקיימים בוזמנית פרויקטים רבים של מינהל שימור, ובהם: שימור שער הים בנמל עכו, שימור קטעים מאמת המים של עכו, שימור בבית הכלא המנדטורי ושימור ח'אן אל־עומדאן.

בשנים האחרונות נערכו במבנה המפקד דה ההוספיטלרית בעכו חפירות רחבות היקף, מטעם רשות העתיקות ובמימון החברה לפיתוח עכו העתיקה. המקורות ההיסטוריים תיארו ארבעה מבנים עיקריים ברובע ההוספיטלרי: (1) בית מגורי האחים, ששכן ברובע המונמזיר (Montmusar), שבו התגוררו אבירי המסדר; (2) המרכז ההוספיטלרי (המפקדה), שבו התגוררו ראש המסדר ונושאי התפקידים הראשיים, ואשר שימש גם מרכז לוגיסטי ופיקודי של המסדר (המרכז צמוד לחומה הצפונית של העיר מהמאה ה־"ב לסה"נ); (3) כנסיית יוחנן הקדוש, שניצבה מדרום למרכז ההוספיטלרי; (4) בית החולים של ההוספיטלרים, ששכן מדרום. המרכז ההוספיטלרי הוא מבנה רחב־ידיים, שהתנשא לגובה שלוש קומות. במבנה אגף צפוני, שרוכז בו בעיקר מחסנים, אגף דרומי, ובו מאגר מים תת־קרקעי ומעליו חדר אוכל מפואר; אגף מזרחי, שעיקרו חדר התכנסות ראשי; ואגף מערבי, שהיה אגף המגורים של ראש המסדר ואביריו. מעל אגף מערבי זה נבנה בסוף המאה ה־"ט מתחם דתי של כת סופית מוסלמית (אלזאויה אלישרוטיה) על־שם מייסד המסדר שיח' עלי נור אדין יש־רוטי. שרידים מרשימים של אגף מגורים זה מהתקופה הצלבנית השתמרו בקיר המזרחי של הזאויה.

במהלך השנה עבדה חוליית שימור של מינהל שימור ברשות העתיקות בשימור הקיר

על פי הפגיעה באבן אפשר לשחזר בבירור את הכיוון שממנו נורה הפגז, דהיינו מכיוון הים. במזל, הפגז לא פגע בכותרת הצלבנית במקום. זוהי עדות למערכה על עכו בתקופה העות'מאנית, שבה השתתפו ציים אחדים. אלכס גליק, אשר מקדיש רבות מזמנו הפנוי לחקר התותחים ואניות המלחמה בתקופה זו, הוזעק למקום, ובעזרתו פוצחה כנראה התעלומה: מוחמד עלי, שליט מצרים, צר על עכו, ולאחר מצור בן שבעה שבועות, הוא כבשה במאי 1832. עבדאללה פאשה,

הצלבני שבמתחם המסדר, בהזמנת ועד המסדר. הקיר בנוי אבני גזית מסותתות היטב. בעת העבודה הבחינו המשמרים בתופעה מוזרה: במקומות שבהם נפגעו אבני הגזית הצלבניות, הן תוקנו באבנים קטנות וחומרי מליטה. חוליית השימור הסירה את התיקונים הללו כדי לברר מה קרה לאבנים המקוריות. הפתעתם הייתה גדולה: פגז תותח (כדור ברזל) בקוטר 18 ס"מ התגלה בעומק של למעלה מ־30 ס"מ באבן; הוא חדר לעומק של יותר מ־40 ס"מ לתוך אבן כורכר מונוליתית.

פגז נפיץ של אנייה אנגלית במחסן תחמושת שהיו בו למעלה מ־500 חביות חומר נפץ. העיר כוסתה בעשן שחור סמיך; יותר מ־2000 חיילים נהרגו בפיצוץ. כבר למחרת נכנעו המצרים ופינו את העיר, ועכו הושבה לשלטון הטורקים. פגזי תותח לא מעטים מהפגזה זו פגעו בקיר הצלבני שעמד על תלו לגובה של כ־18 מ'. הפגזים ניפצו את האבן הצלבנית ונתקעו עמוק בקיר. בשלב מאוחר, הנזק בקיר שגרמו הפגזים תוקן בתיקון מקומי של פני האבן, בהשאירו את הפגזים תקועים במקום, מחכים משנת 1840 לחוליית השימור שתחשוף אותם מחדש בשנת 2013.

העוסקים במלאכה:

ואדים צייטלין וג'וני פיטרסון, משמרים אדר' פאינה מילשטיין וד"ר עדנה שטרן,

תיעוד היסטורי-אדריכלי

אדר' עידו רוזנטל, מתכנן שימור

לצד האימפריה, שיתפו פעולה נגד ניסיונות ההתפשטות של השליט המצרי. הצי התייצב ממערב לעיר, מול חומותיה, והחל להפגיזה. במשך יומיים הייתה עכו נתונה להרעשה כבדה, ובשעה ארבע אחר הצהריים פגע

השליט העות'מאני של עכו באותם ימים, נלקח בשבי. היה זה מרד גלוי של שליט מצרים בשלטונות איסטנבול. ב־4 בנובמבר 1840, אוניית קרב עות'מאנית, מחוזקת באוניות הצי האנגלי והצי האוסטרי שהתייצבו

שימור ופיתוח בעיר העתיקה של עכו

צילי גלעדי

המיקום הגאוגרפי של עכו, התחומה במפרץ טבעי ממערב ובדרך ראשית ביבשה ממזרח, העניק לה מעמד של עיר נמל מהחשובות בארץ ישראל. בשנת 2001 אף הוכרה העיר כאתר מורשת עולם.

מאז שנות ה-90 למאה ה-21, עכו משמשת למעשה מעין מעבדת ניסוי לשימור. כאן נשאלות לראשונה בארץ השאלות הקשות שעולות בשל מערכות היחסים הסבוכות בין הארכאולוגיה, המחקר והשימור לבין צורכי העיר בעידן המודרני.

עם הקמתה של רשות העתיקות בשנת 1990 החל לפעול בעיר העתיקה משרד פיקוח שימור-ארכאולוגי מטעם רשות העתיקות. באותה תקופה, זיהה הממסד את הצורך לקבוע מדיניות ולחוקק חוקים לטובת שימור העיר. יוסי ברויידא ז"ל הוביל את הנושא, וקידם את שימור העיר ביצירת ערוצי תקשורת עם התושבים. משרד הפיקוח, בעזרת מפקח עכו באותה עת, אליעזר שטרן (היום ארכאולוג מחוז גליל מערבי) עמלו רבות כדי לזהות את

העתיקה כעיר מורשת עולם, הופקדה תב"ע (תכנית בינוי ערים) חדשה עבור העיר העתיקה. לראשונה מאז שהוקמה מדינת ישראל-כללה התב"ע נספח שימור, ובו הנחיות וסקר עירוני שסקר את כל המבנים בתוך החומות. זהו למעשה "ארגז הכלים" של

צורכי היומיום של העיר ושל תושביה וגם לתת להם מענה. זאת מתוך הבנה, שאם התושבים עצמם לא יהיו שותפים בשימור העיר העתיקה ומשוכנעים בחשיבותו, המיזם לא יצלח למרות כל מאמצי הגופים הציבוריים. בד בבד עם ההכרזה של אונסק"ו על העיר

על החיים ועל התנהלות העיר העתיקה הוא חאן שווארדה. החאן ממוקם לא רחוק משער היבשה והוא למעשה השטח הפתוח הציבורי היחיד בשטח הבנוי של העיר העתיקה המורכבת מסמטות צפופות. במשך שנים רבות שימשה חצר החאן את התושבים ואת המבקרים כמגרש חנייה גדול. עתה, משנתקבלה החלטה עקרונית לצמצם כניסת מכוניות לעיר העתיקה ולפתח את הרחבתה,

ניסינו באמצעות ועדת השימור והחברה לפיתוח עכו להשפיע על תכנון עתידו של החאן. המטרה הייתה להפסיק את השימוש במקום כחנייה – העירייה אף הפעילה שלושה מגרשי חנייה חדשים – ליצור רחבה ציבורית ובה פינות ירוקות, ולהפוך את החאן למוקד משיכה לסוחרים חדשים כדי להחיות את פעילות המסחר בחללים הנוטשים שבו. שיפוץ הרחבה הסתיים לפני כשנה. אמנם, תושבי העיר עדיין חלוקים בדעותיהם לגבי עיצוב הכיכר וביטול החנייה בחאן, אבל עם זאת, נפתחו בו לאחרונה שלוש מסעדות חדשות והוגשו תכניות לפתיחת גלריה ומסעדה נוספת. בחגים ובסופי שבוע הומה המקום אדם, והוא זרוע בשולחנות ובשמשיות. החאן הפך ללא ספק לאחד ממקומות הביילוי הפופולריים בעיר העתיקה. המשימה הקשה שלנו היום היא כיצד לשלב בחאן ההיסטורי שילוט, יחידות מיזוג, בלוני גז ושאר תשתיות שעסקים אלו חייבים כדי להתקיים. ■

למסגד, במבנה בעל קומה אחת ובה שני חדרים קטנים. לפני שנים רבות הצמידו לחזית תוספת מעץ בסגנון אירופאי שאינו מתאים לכיכר או לעכו.

בעל המסעדה ביקש שנאפשר לו גישה לגג כדי שיוכל להשתמש בו כמרפסת בימים החמים, ובכך להרחיב את שטחי הישיבה. הקושי היה למצוא מיקום לגרם מדרגות שיאפשר גישה לגג, כיוון שקמרונות החללים לא אפשרו קונסטרוקטיבית לפתוח פתח.

בבדיקה בארכיונים מצאנו תצלומים היסטוריים מתחילת המאה ה'כ', ובהם נראה בבירור שבעבר הייתה למבנה קומה שנייה. על סמך העיקרון של 'השבת המצב לקדמותו', מצאנו פתרון למדרגות בחוץ, והמסעדה זכתה לקומה שנייה מלאה ולא רק בשימוש בגג. במסגרת התכנון החדש של המסעדה, נפרק גם את תוספת העץ בחזית ונשחזר את החזית ההיסטורית.

דוגמה אחרת מרתקת להשפעה של התכנון

עבודת משרד הפיקוח. מאז ועד היום, משרד הפיקוח אחראי למעשה לא רק לתת הנחיות לתושבים ולמגשי הבקשות, אלא גם לרכז את הבקשות לוועדה המקצועית. התפקיד הקשה והמורכב ביותר הוא ליצור שיתוף פעולה בין כל הגופים הפועלים בעיר, ולתרגם את כל ההנחיות וההחלטות העקרוניות לביצוע הלכה למעשה בעבודות בשטח.

כיוון שהעיר העתיקה של עכו אינה רק עיר בעלת עושר ארכיטקטוני, שיש לו ערך שימור וערך ארכאולוגי, אלא גם עיר חיה ומתפתחת, אנו מחויבים למצוא פתרונות שיאפשרו לתושבים לחיות במאה ה'כ' בעיר צפופה ובמבנים בני 200 שנה ויותר. אף על פי, שרוב כללי השימור מתפרשים על ידי היזמים והתושבים כמגבילים וקשים, אנחנו מצליחים למנף אותם גם לטובת היזם. דוגמה אחת היא בקשה שהגישה אחת המסעדות הוותיקות בעיר העתיקה, הממוקמת ליד נמל הדייגים. המסעדה הקטנה ממוקמת צמוד

"נגיעות בשימור"

במרכז הבין-לאומי לשימור ע"ש העיר רומא

שליאן פלג

התכנית, והקשרים הנרקמים בינם לבין מומחים מן הארץ ומהעולם, פותחים בפני בוגרי התכנית אפשרויות להשתלב כמשמרים בישראל ובעולם. גם במינהל שימור ברשות העתיקות נקלטו כמה מבוגרי הקורס כמשמרים. כמו כן, יש צעירים יהודים שעלו לישראל בעקבות התכנית, וגם הם הצליחו להשתלב במסגרות עבודה או בתכניות לימודים בתחום השימור. בעקבות הצלחת התכנית, התפתחו תכניות חדשות המכוונות לציבור הישראלי. בשנה הקרובה תיפתח תכנית בת שנה, שמטרתה להעניק הכשרה טכנית בעבודות שימור.

לשימור מעשי: Saving the Stones. עד כה השתתפו בתכנית כ-50 צעירים, מרחבי העולם וגם מישראל, בארבעה מחזורים, וכן בתכניות קיץ ייעודיות. מיקומו של המרכז הבין-לאומי לשימור ע"ש העיר רומא בעכו העתיקה מאפשר לשלב גם הכשרה מקצועית בשימור מעשי. למשתתפי התכנית הזדמנות יוצאת מן הכלל לבחון מקרוב את מגוון עבודות השימור שבוצעו לאורך השנים בעכו העתיקה ולהשתלב בפרויקטים המתבצעים בה גם כיום. התכנית מדגישה את החשיבות הרבה ברכישת המיומנויות לביצוע עבודות השימור. תכנית הלימודים בנויה לפי סדר תהליך השימור: מן הסקר עד לסיום העבודה. כך רוכשים המשתתפים ידע תאורטי בצד מיומנויות מעשיות. במהלך התכנית מבקרים המשתתפים בפרויקטים של שימור ברחבי הארץ, ומשתלבים בעבודות השימור. כך, הם מעשירים את הידע בתחום גם בפרויקטים מחוץ לעכו העתיקה. הידע הרב והיכולות שצוברים המשתתפים בחמשת חודשי

בשנים האחרונות תפס תחום לימודי השימור תאוצה גדולה בישראל. נפתחו מסלולי לימודים לתואר ראשון ולתואר שני במסגרות אקדמיות אחדות וגם קורסים מקצועיים. הלימודים התאורטיים ותחומי המחקר התקדמו, והם פותחים צוהר חדש לעולם השימור המתפתח בישראל. אולם, למרות ההתקדמות, חסרים בתחום בעלי מקצוע בעבודות השימור המעשיות, שיש להם את הידע והיכולת לעבוד לפי הסטנדרטים הבין-לאומיים המקובלים. גם לציבור הרחב חסר ידע על הנעשה בתחום זה. מינהל שימור ברשות העתיקות מקיים קשרים עם ארגונים מקבילים בעולם, והוא מעורב בפרויקטי שימור רבים, שאותם הוא מוביל במשך שנים. פעולות אלה אפשרו למינהל השימור לפתח מומחיות, הזוכה להכרה בכל העולם, וכן לצבור ידע, ניסיון ויכולת מוכחת בתחום הרחב של עבודות השימור בישראל. כדי לתת מענה למחסור במומחים בעבודות שימור פיתחנו במרכז הבין-לאומי לשימור ע"ש העיר רומא תכנית הכשרה בין-לאומית

החברה לפיתוח עכו העתיקה

דודו הררי, מנכ"ל החברה לפיתוח עכו העתיקה

על שם העיר "רומא" תרם, ועוד ימשיך לתרום רבות, לפיתוח העיר העתיקה על כל מחלקותיה. כל זה לא היה קורה ללא שיתוף הפעולה המעולה שקיים בן רשות העתיקות ועובדיה לבין החברה לפיתוח עכו העתיקה. החברה גאה בשיתוף פעולה זה, המביא תוצאות מצוינות, ומסייע בחינוך הדורות הבאים לדרכי הטיפול בערים עתיקות, במנומנטים ובכל חפץ עתיק אחר. הפיתוח הביא גם להכנסות לא-מבוטלות לרשות המקומית, למשל ארנונה; הוסיף מאות מקומות תעסוקה וצמצם בכך את האבטלה; והניע את הגלגל הכלכלי הגורם לכולם לרצות להמשיך לפתח ולשמר את הנכסים.

אוניברסיטאות ומכללות, ורשויות מקומיות – כדי לעמוד מקרוב על הסיבות להתפתחותה של העיר העתיקה בעכו, שהפכה לשם דבר ודוגמה לשימור ולפיתוח. כל נכס המשווק בעיר נרכש מיד וזוכה לפיתוח. בזכות פיתוח זה והחשיפות הרבות (שהן רק אחוז קטן ממה שעוד אפשר לחשוף) התפתח המסחר בעיר. השימור הפך לנושא דומיננטי, וכן גם נושא הבנייה והשיקום. יותר ויותר פונים למרכז השימור של ועדת השימור ומבקשים ההנחיות לפני תחילת העבודה. קורסי שימור בין-לאומיים נערכים במרכז השימור הבין-לאומי המשותף לרשות העתיקות ולחל"פ. מרכז השימור הבין-לאומי

החוויה הבין-לאומית בדרך, אך המלאכה טרם תמה. פרויקט "המצודה ההוספיטלרית" יצא לדרך. בחללי המצודה יוצגו 4000 שנות היסטוריה: בכל חלל יוצג סיפורה של תקופה, בליווי ממצאים ומולטימדיה. הפרויקט יצא לדרך בזכות שיתוף פעולה יוצא מן הכלל עם רשות העתיקות, המתקיים לאורך שנים בכל הפרויקטים בעיר העתיקה. שותפים בפרויקט הארכאולוגים אליעזר שטרן ודרור ברשד, אנשי מינהל שימור – רענן כסלו, ערן מורדכוביץ', ורדית שוטן, עדנה שטרן – ועוד רבים אחרים. רבים פונים לחברה לפיתוח עכו העתיקה (חל"פ) – ובהם מוסדות אקדמיים,

את עבודות השימור והפיתוח בעיר. בפעילות בקיסריה משתלבים המשתתפים בעבודות לשימור העתיקות והפסיפסים. הקשר החזק בין המרכז לבין מרחב צפון הביא גם לפעילויות הכשרה משותפות עם קהילת העיר צפת. המרכז מקיים גם סדנת שימור פסיפסים. משתתפי הסדנה תורמים לשימורם של פסיפסים מרהיבים שהוצאו מן האתרים, בדרך כלל לקראת העברתם לתצוגות ברחבי הארץ ובעולם. שיתופי פעולה מיוחדים עם

תכנית ייחודית אחרת - 'נגיעות בשימור' - מאפשרת חוויית לימודים קצרה לקהל הישראלי הרחב. התכנית מאפשרת לישראלים לבקר במגוון הפרויקטים הנערכים מטעם רשות העתיקות, ואף ליטול חלק בפעולות השימור באתרים ברחבי הארץ. משתתפי התכנית בעכו עורכים היכרות עם שיטות העבודה בחומרי מליטה, מבקרים במבני מגורים מרהיבים ביופיים בעכו העתיקה ומשתתפים בדיונים סביב הדילמות המלוות

גופים אחרים מאפשרים התנסות גם בעבודות שימור באתרים מן התקופה המקראית (כמו חצבה) ובאתרים בתחומי הגנים הלאומיים. כך נוצרת למשתתפים חווית לימודים עשירה, הטומנת בחובה התנסות מיוחדת שאף תורמת לשימור מורשת התרבות העשירה של ישראל. המשתתפים מבקרים במעבדות רשות העתיקות ובמחסני הממצאים, וכך מעשירים את החוויה ומעצימים אותה. המפגש עם מומחי השימור מאפשר הצצה אל מאחורי הקלעים של עולם הארכאולוגיה והשימור. כך תורמת הפעילות של המרכז הבינלאומי לשימור ע"ש העיר רומא להתפתחות שפת השימור של מורשת התרבות של ישראל.

נמלה המפואר של עכו מלפני 2300 שנה נחשף בקרקעית הים

קובי שרביט

עשרות כלים שלמים וחפצי מתכת. מעיבוד ראשוני של כלי החרס עולה כי מקורם של רבים מהם באיים בים האגאי, כגון קנידוס, רודוס וקוס, ובערי נמל אחרות

השוכנות לחופי הים התיכון.

ממצאים אלה הם עדות ארכאולוגית מוצקה למיקומו של הנמל ההלניסטי, כנראה הנמל הצבאי. עד היום, מיקומו של הנמל הקדום בעכו לא היה ברור. שרידים ממנו נמצאו בחפירות שערכו בתחילת שנות ה־80 למאה ה־2 דר' אלישע לינדר ז"ל ופרופ' אבנר רבן ז"ל למרגלות אי הזבובים ובאזור המרינה החדשה. כעת, התגלו לראשונה חלקי הנמל הנושקים לקו החוף הקדום ולעיר ההלניסטית. לדאבוננו, חלקי הרציף נמשכים מתחת לחומה העות'מאנית, ונראה שלא נוכל לחפור שם בעתיד. עם זאת, החפירה בחלקי הנמל הנמשכים לכיוון הים והנמל תימשך, בניסיון לברר את תכנית הנמל, והאם קיימת זיקה בין ההרס בנמל לחורבן שזרע במקום תלמי בשנת 312 לפסה"נ או להרס שנגרם בעקבות מרד החשמונאים בשנת 167 לפסה"נ.

כלי שיט שעגנו בנמל לפני כ־2300 שנה. ממצא ייחודי וחשוב זה מלמד שאכן הרציף שימש במתקני נמל ולא במבנה. לאורך עשרות מטרים נחשפו מפולות של אבנים מסותות, גדולות, שהשתייכו כנראה למבנים או למתקנים גדולים. מהממצאים עולה תמונה ברורה של הרס שיטתי ומכוון, שהתרחש בעת העתיקה במתקני הנמל. נראה שהרציף היה חלק מהנמל הצבאי של עכו. הרצפה (כ־8 מ' אורך, כ־5 מ' רוחב) תחומה משני צדיה בקירות אבן מרשימים, הבנויים אף הם בסגנון פיניקי. נראה, כי הרצפה שבין הקירות נטויה מעט לכיוון דרום, ובמרכזה – אבני מפולת אחדות. ייתכן שחשפנו מקשה – מתקן המשמש להרמת ספינות אל החוף – כנראה לספינות מלחמה.

למרגלות המתקנים נחשפה קרקעית הנמל הקדום. נמצאו אלפי שברי כלי חרס, ובהם

בחפירות ארכאולוגיות, שערכה רשות העתיקות למרגלות חומת הים הדרומית של עכו, נחשפו מתקנים השייכים לנמל שפעל בעיר כבר בתקופה ההלניסטית (המאות ה־3–2 לפסה"נ), אז היה זה הנמל החשוב בארץ. הממצאים התגלו במהלך פעולות לשימור חומת הים, מטעם החברה לפיתוח עכו העתיקה ובמסגרת מינהל מקרקעי ישראל. עדויות ראשונות לאפשרות קיומו של רציף במקום נתגלו לראשונה בשנת 2009, אז נחשף מתחת לפני הים קטע מרצפת אבן העשויה מאבני כורכר מסותות, גדולות, בסגנון הבנייה הפיניקי. השערת החופרים הייתה שזהו שריד לרציף ימי, אולם הועלתה גם האפשרות שזהו רצפה של מבנה גדול. בחפירה שערכה במקום רשות העתיקות נמצאו אבני קשירה גדולות (250–300 ק"ג כל אחת), ששולבו ברציף ושימשו לקשירת

קערת חרס מיובאת מטיפוס האופייני לתקופה ההלניסטית. הקערה נמצאה בתוך שכבת הבוצה של הנמל, לצד אלפי כלי חרס אחרים, חלקם שלמים.

אבן קשירה לספינות ששולבה ברציף. באבן היה נקב, שהושחל בו חבל הקשירה.

הרציף העתיק שנחשף בעכו. במרכז התצלום: רצפת הרציף, הבנויה מאבנים מסותות גדולות, בחלקן נקב לנעיצת מוט עץ, כנראה לקשירת כלי שיט או למשיכתו.

נפגע והפך למטע לפני שנים מספר. בשטח החורבה נמצאו גם שרידי כפר מהתקופה הביזנטית שנבנה סביב הכנסייה.

סביבת הכנסייה החפורה התכסתה מזה זמן בצמחייה סבוכה. אנו הסוקרים שוטטנו בסביבתה כדי לגלות פריטים ארכיטקטוניים שהיו קשורים אליה. לפתע קלטה עיני חפץ עגול בצבע חום בסבך שיח דוקרני. הושטתי את ידי בזהירות, שלפתי את החפץ וניקיתי אותו בעדינות. היה זה בקבוקון חרס קטן. אנסטסיה שפירו זיהתה מיד את החפץ כקסת דיו, שהיה, כך למדתי מאוחר יותר מסילביה קרפיוקו, בשימוש בימי המנדט הבריטי. הקסת שימשה כנראה את חופרי האתר, שהעתיקו בדיו את הכתובת שנמצאה על הפסיפס וציירו את תכנית הכנסייה. ציורים אלה צורפו מאוחר יותר לפרסום של מ' אבי-יונה ב-QDAP 3 1934:92-105.

כך יצאנו לחפש את העבר הרחוק וזכינו למצוא קסת דיו וד"ש מחופרי הכנסייה.

ד"ש מחוקרי העבר

יואב לרר

י' עורי, מפקח אגף העתיקות המנדטורי, שגילה את האתר. עורי סייר בשטח כשהוא רכוב על חמור, כפי שעולה מבקשתו לשלוח כסף לקניית מספוא לחמור. במכתב משנת 1963 מציין י' אהרוני, כי בגבעה שמצפון לסוחמתא סייר חר ענתי וליקט מספר רב של כלי צור. אהרוני מסר את כלי הצור לד"ר שטקליס, שקבע את זמנם לתקופה הכלקוליתית. אהרוני צרף נ"צ למקום מציאת הכלים. מיהרתי לצלם את המכתב ולציין לעצמי לחפש את האתר שנמצא בגבולות הסקר המתוכנן.

עבודת השדה החלה בבוקר לח וערפילי, ונמשכה גם ביום שלמחרת. במהלך הסקר נמצאו בשטחים הסובבים את החורבה מתקנים חצובים ואתרים פרהיסטוריים. נמרוד גצוב אף מצא על פני השטח פגיון ברונזה מראשית תקופת הברונזה התיכונה, שריד לקבר שנפגע בעבר בעת הכשרת השטח למטע. בהמשך מצאנו את האתר הכלקוליתי שציין י' אהרוני במכתבו, והתברר שגם הוא

יציאה ליום סקר מלווה אצלי תמיד בתחושה מעורבת של שמחה, ציפייה וסקרנות לקראת חדוות הגילוי שממתינה בארכיון, מעבר לסלע או מתחת לשיח.

במהלך חודש ינואר 2006 יצאתי עם שותפים (נ' גצוב, א' שטרן, א' שפירו ול' פורת) לסקר פיתוח מצפון-מערב למושב צוריהל. הסקר נערך בעקבות תכנית של עיריית מעלות להרחיב את העיר למזרח. הסקר החל השכם בבוקר בנסיעה מהצפון לארכיון הרשות כדי לבדוק את תיקי האתר, וכך, בעזרתם האדיבה של אריה רוכמן-הלפרין וסילביה קרפיוקו, הונחו לפניי תיקי האתר. דף אחר דף התחילה להתבהר מהות האתר. התברר למשל, כי בשטח הסקר נמצאת ח'רבת אידוור, שנחפרה בשנת 1932 על ידי נ' מחולי ומ' אבי-יונה, ונחשפה בה כנסייה, אשר תוארכה על סמך כתובת ברצפת הפסיפס במבנה, לשנת 555 לסה"נ.

מכתב אחד שעורר את סקרנותי הוא דיווח של

שוד עתיקות בצפון

ניר דיסטלפלד

אזור הצפון אולי לא נחשב אזור מוכה שוד כמו אזור השפלה, אולם גם בגזרה זו כלל לא משעמם ואירוע רודף אירוע. מדי שנה מתגלים בצפון כ־30 מקרי שוד עתיקות, ובהם:

1. חפירות של חוליות מאורגנות באמצעות כלי חפירה פשוטים, ולעתים גם בכלים מכניים. נראה שחלק מהחוליות אינן מקצועיות ומיומנות, אולם הן עדיין מסבות נזק רב לאתרים שבהם הן פועלות. החפירות נועדו למצוא פריטים עתיקים בעלי ערך, אוצרות וזהב - חלומם של השודדים.

2. שימוש בגלאי מתכות (מג"מ) בחיפוש אחר מטבעות. לעתים מחפשי המתכות ("המג"מיסטים") מחפשים גם אבדות מודרניות, אולם מאחר שהם פועלים בשטחי עתיקות מוכרזים, הם נעצרים, המכשיר מוחרם והתיק מועבר להחלטת היועץ המשפטי של הרשות, בהתאם לנסיבות המקרה ולהמלצת עובדי יחידת השוד ברשות העתיקות.

3. גנבת פריטים ארכיטקטוניים או אבנים עתיקות לצורכי סחר, קישוט גינות או לשילוב בקירות בעלי חזות עתיקה. בעקבות אכיפה זו מועברים לאוצרות המדינה מדי שנה פריטים רבים המוצגים לבסוף בתצוגות לטובת כלל הציבור.

האזורים המועדים יותר לפורענות הם הגליל המערבי והגליל התחתון; גם שוד ימי מתרחש מעת לעת. להלן תיאור של חלק מהאירועים שהתרחשו באזור הצפון:

< 22.11.12 - נתפסה חוליה של חמישה אנשים בזמן שחפרה בח'ירבת מדזור, תל מתקופת הברזל, הממוקם על גבעה מבודדת בתוך נחל אבליים, 5 ק"מ ממזרח לעמק עכו. החוליה נתפסה "על חם" במהלך חפירת בור אגירה. התברר ששניים מאנשיה נתפסו כבר

< 10.7.12 - נתפסה אבן של בית בד - בסיס כבישה בעל איגום מרכזי - בכפר דיר אליאסד. הפריט נמצא בחצר בית פרטי לאחר שנמכר באופן לא חוקי.

< 6.12.11 - תפיסה של חוליה המונה שלושה אנשים בזמן שעבדו עם גלאי מתכות משוכלל (מחירו 25,000 ש"ח) בחורבת פנס, דרומית לכפר פסוטה. באירוע זה השתתף לא אחר מאשר רופא הכפר. התיק נמצא בשלבי הכנת כתב אישום.

< 22.8.11 - נתפסה חוליה של שלושה אנשים בזמן שחפרו חלל תת־קרקעי במצפה ריש לקיש, צפונית לציפורי. בתיק הוגש כתב אישום, ובקרוב יתחיל ההליך המשפטי. לא הרחק משם, נתפס בתאריך 7.12.11 מג"מיסט שבדיוק סיים לרצות תקופת מאסר על תנאי

בגין עבירה דומה בשנת 2001 באתר אחר בצפון, אז הם נשפטו ואף הורשעו. בח'ירבת מדזור נתפסה לפני כארבע שנים חוליה של ארבעה אנשים, אשר נשפטו והורשעו.

בחדר ביתו במהלך עבודות הכשרת שטח להקמת ברכת שחייה. בעקבות הפגיעה נערכה במקום חפירה ארכאולוגית. לבסוף, הוגש כתב אישום נגד האיש, והוא הורשע בבית המשפט.

לא כל האירועים מסתיימים בהצלחה. לעיתים, אני מגיע לאתרים ומגלה בדיעבד את סימני החפירה, שעה שהשודדים כבר הספיקו לבצע את זממם ולעזוב את המקום. אני משער, שגם לא כל האירועים ידועים לי. אולם, אני ממשיך לקום כל בוקר בהרגשת ייעוד ושלחות, ויודע שבזכות עבודתי תופעת שוד העתיקות, גם אם אינה נעלמת, הרי שהיא זוכה לטיפול הולם.

של פגיעה באתרי עתיקות ובעתיקות בעקבות הכשרות שטח ובנייה. להלן כמה דוגמות:

< 7.12.11 - בעת עבודות של חברת מקורות בפרויקט שנועד להחליף את קו המוביל המלוח סביב הכנרת, נפגע קטע מאמת המים העתיקה המתפצלת מתעלת בריניקי ונמשכת לכיוון תל בית ירח. הפגיעה לא דווחה, וחמור מכך, חוליות האמה הוזזו והוסתרו תחת ערמות אדמה. בעקבות מידע שקיבלנו, נחשפו העתיקות שהוסתרו, המעורבים אותרו ונחקרו באזהרה. חומר החקירה הועבר לעיון היועץ המשפטי. בעקבות הפגיעה נערכה במקום חפירה ארכאולוגית, ובמהלכה תועד קטע האמה שנפגע.

< 7.7.09 - תושב ציפורי נחקר בעקבות פגיעה בקבר "רבי יהושע בר לוי" שהתגלה

בגין שימוש בגלאי מתכות בח'ירבת טירייה, ליד נצרת עלית. עכשיו צפויה לו התמודדות נוספת בבית המשפט.

< 13.4.10 - נתפסה חוליה של שלושה אנשים בזמן שחפרו בח'ירבת זייה, שמצפון לטל אל. החוליה הצליחה לחמוק מאתנו, אבל אחד החשודים נעצר בעקבות עבודה מודיעינית, ולבסוף נשפט והורשע. במקרה זה, השופט הגיע בכבודו ובעצמו לאתר כדי להתרשם במו עיניו מהעובדות בשטח.

< 10.7.10 - נתפסה חוליה של ארבעה אנשים באתר גבעת בולק, שמצפון לקיבוץ גבע. החוליה חפרה במערה מהתקופות הרומית-הביזנטית. ההליך המשפטי בתיק טרם הסתיים.

מעבר לאירועי שוד עתיקות "קלסיים", כפי שהוזכרו בסקירה חלקית זו, אנשי יחידת השוד עובדים בשיתוף פעולה עם מרחב צפון ברשות העתיקות כדי לסייע בתיקים חשובים

פעילות המרכז החינוכי גליל במגזר הלא-יהודי

רנא ח'ורי

בני תמים ממונה מחוזי שיקום שכונות ויישובי בדווים

המרכז החינוכי גליל פועל באזור הצפון: בגליל וברמת הגולן. בשלוש השנים האחרונות חלה עלייה ניכרת בהיקף הפעילות באזור, הודות לשיתוף הפעולה בין עובדי המרכז החינוכי צפון לבין נציגי מרחב צפון ברשות העתיקות. פעילות זו תורמת להגברת המודעות באוכלוסייה לחשיבות הארכאולוגיה, בעיקר בקרב הדור הצעיר. חשוב לציין כי העלייה בהיקף הפעילות ניכרת גם בקרב האוכלוסייה המבוגרת ולא רק בגנים ובבתי הספר. להלן אציג את סוגי הפעילויות של המרכז החינוכי גליל בערים ובכפרים של המגזרים הערבי, הדרוזי והבדווי בגליל ובגולן.

שיתופי פעולה

הפעילות החינוכית השוטפת נערכת מטעם רשות העתיקות, בשיתוף פעולה עם גופים רבים המסייעים הן בקידום הפעילות הן בתמיכה כלכלית שהיא עוגן חשוב בהבטחת קיומה של פעילות רצופה לאורך שנים ולא פעילות חד-פעמית.

עם הגופים השותפים בפעילות זו נמנים: משרד הבינוי והשיכון, משרד ראש הממשלה, משרד החינוך - מינהל חברה ונוער, מועצות מקומיות ועיריות, מרכז מעשה, קרן ראשי וקרן קרב, רשות הטבע והגנים, רשות ניקוז נחלים וחברת מקורות. החל משנת העבודה הבאה, נתחיל לעבוד גם בשיתוף עם המשרד לאיכות הסביבה.

סוגי הפעילות

את הפעילויות של המרכז החינוכי גליל אפשר לחלק לקטגוריות הבאות לפי סוגי הפעילות: פעילויות לבתי ספר (פעילות שנתית או

יהודים אשר יש בסביבתם אתרי עתיקות. בתכנית "מיקוד מאמץ" בצפת העתיקה מקיים משרד השיכון שיתוף פעולה עם רשות העתיקות ועם עיריית צפת בפרויקט קהילתי ייחודי, "נאמני שימור צפת העתיקה", ששם לו למטרה לקרב קבוצות מגוונות של תושבים למורשת ההיסטורית של צפת העתיקה. אין לי ספק כי פיתוח תכניות חינוכיות חברתיות בשיתוף עם הרשות יביא לשינוי מהותי בתפיסת התושבים את סביבתם, וכי זו עשויה להביא להתייחסות אחרת למורשת העבר ולשמירה על אתרי העתיקות אשר נמצאים בסביבתם הקרובה ובכלל. ■

משרד השיכון ורשות העתיקות למען הקהילה והמורשת.

בעבודתנו החברתית-הקהילתית במשרד השיכון אנו מקפידים לעבוד בשיתוף עם רשות העתיקות, מרכז חינוכי "גליל", מתוך אמונה כי אדם המתחבר לעבוד בשיתוף עם רשות העתיקות, מרכז חינוכי "גליל", מתוך אמונה כי אדם המתחבר לעברו יהיה נאמן יותר למקום מגוריו וישמור על ערכי העבר הנמצאים בסביבתו. בפעילות המשותפת אנו מפתחים תכניות לילדים, לנוער ולמבוגרים, ומובילים תהליך של חיבור התושבים לעברם המפואר ולאתר אשר נמצא בסביבת מגוריהם, תוך פיתוח נרטיב מקומי ו"גאוות יחידה". התכניות פועלות ביישובי הבדווים בגליל וביישובים

כל תכנית מתחילה ברקע כללי על עולם הארכאולוגיה (תל, תיארוך, שיטות חפירה וכד'), אולם הייחודיות של העבודה בכפרים ובערים בגליל וגולן, היא בכך שלכל בית ספר הותאמו תכנים על פי צרכי הייחודים. בבית הספר היסודי בכפר יאנוח, למשל, הפעילות התרכזה בנושא איכות הסביבה:

חד-פעמית), פרויקטים, אוכלוסייה מבוגרת וקהילה, גני ילדים ונוער.

1. פעילות בתי ספר

א. פעילות שנתית

בבתי הספר מתקיימת תכנית לחינוך והעשרה בארכאולוגיה, הנמשכת לאורך שנת הלימודים.

3. אוכלוסייה מבוגרת וקהילה

המרכז החינוכי גליל יוזם מפגשים עם כל שכבות הקהילה בנושאי הארכאולוגיה. הפעילות כוללת הרצאות וסדנות, וכן הדרכות בשטח. מיקום הפעילות תלוי בגורם המזמין אותה: מתנ"ס, ועדי עובדים, ועדי מורים ואוכלוסיית נשים. הפעילות נבנית סביב נושאים המוגדרים מראש על פי בקשת המזמין.

הביקוש לפעילות מסוג זה גובר בשנים האחרונות. דוגמה מוצלחת לפעילות של המרכז החינוכי בקרב האוכלוסייה המבוגרת היא בנושא השימוש בצמחי מרפא והתבלינים בעת העתיקה: עדויות ארכאולוגיות לשימושים וסדנות שמנים ובשמים בהשראת העולם הקדום. נושאים מסוג זה התקיימו באורח חד-פעמי או בסדרה של מפגשים. כך למשל בכפר אבו סנאן התקיימו 20 מפגשים במסגרת פעילות לאוכלוסיית הנשים.

(הכנסייה הקתולית). התהלוכה הסתיימה בטקס תפילה, שהשתתפו בו כל תושבי הכפר. לאחר סיום התהלוכה, סיפרו האנשים שהשתתפו בה על חוויה מיוחדת שהעניקה להם תחושת זהות וקשר למקום ולדת. פעילות מסוג זה התקיימה ביישובים: נצרת, כפר יאסיף, סולם, נין, אבו סנאן, כיסרא, פקיעין, ואדי חמאם, אכסאל, נחף, כפר מנדא, מע'ר, ירכא, כפר מסר, טורעאן, עראמשה.

2. פרויקטים

אחד הפרויקטים החשובים הוא "אימוץ אתר". במסגרת זו התלמידים מאמצים אתר הקרוב לסביבת מגוריהם: הם אחראים לטיפול באתר: ניקוי, שילוט וכד'.

פרויקט חורבת רומה: מזה שלוש שנים התלמידים מהיישוב ערב אלהיב מאמצים את אתר העתיקות ביישובם. הם לומדים על ציר הזמן של היישוב, על הטבע ועל

צמחי מרפא ויצירת גן צמחים בהשראת הגנים של העולם הרומי. לשם כך למדו התלמידים מבוא לארכאולוגיה, ולאחר מכן השתתפו בשיעורים ובסדנות שהתמקדו בעולם הרומי, צמחי מרפא ורפואה עממית. בתום השיעורים, נטלו התלמידים חלק מעשי בבניית הגן. הפרויקט התאפשר הודות למימון של ועד ההורים, המשרד לאיכות הסביבה וקרן קרב ובתמיכתם.

בימים אלו מתקיימת פעילות מסוג זה ביישובים: בועינה נוג'דאת, יאנוח, גת, עילאבון, פסוטה, חורפיש, והחל מהשנה הבאה גם במעלות תרשיחא ובשפרעם. הפעילות מתקיימת לרוב בכל בתי הספר בכל יישוב.

ב. פעילות חד-פעמית

פעילות זו מתמקדת בעיקר באירועים, דוגמת החגים, של העדות הנוצרית והמוסלמית, כגון: חג המולד, חג הפסחא, עונת המסיק, יום

4. גני ילדים ונוער

גני ילדים

הפעילות בגני הילדים נערכת היום לפי תכנית האב של רשות העתיקות. בשלב זה אנו פועלים רק במעט גני ילדים. בימים אלו אנו פועלים להכשיר תכנית שתתאים לגני ילדים במגזר הערבי.

הסביבה הקרובה. הפרויקט נערך ביוזמת המרכז החינוכי ובמימון משרד הבינוי השיכון, ובשיתוף רשות הטבע והגנים. פרויקטים דומים מתקיימים ביישובים: שבלי, אום אל ע'נם, ערב אליהב, ביר אל מכסור, כעביה, איכסאל, ואדי חמאם, שפרעם, כפר מנדא.

האם והאביב ויום הבריאות. אחד האירועים המיוחדים והבולטים בשנת 2013 נערך ביישוב פסוטה. לקראת חג הפסחא, התלמידים בבית הספר של היישוב למדו על דרך הייסורים של ישו. הם הכינו תלבושות וזרים מעלי דפנה. ביום החג לבשו התלמידים את התלבושות שהכינו, והשתתפו בתהלוכה שיזמה הכנסייה המקומית

על העתיקות. המרכז החינוכי מעוניין להרחיב פעילות זו ולכלול גם את נושא השימור. לשם כך אנו פועלים עם מינהל שימור של רשות העתיקות (המחלקה לפיקוח ולמחקר) כדי לקדם פרויקט בכפר חורפיש לשימור מבנה היסטורי בגרעין הכפר הקדום אשר ישמש "בית מורשת" לשימור המורשת הדרוזית המקומית.

חינוך ברמת הגולן

ביישוב הדרוזי בוקעתא ברמת הגולן יתקיים השנה שלב ראשון של פרויקט חינוך בבתי ספר. בהמשך, יאמץ הנוער והקהילה את אתר באב אל הווא, וישתתפו בסדרת הרצאות בנושא הארכאולוגיה של רמת הגולן. הפרויקט ימומן על ידי המועצה המקומית. פעילות זו מתאפשרת הודות לשיתוף הפעולה בין אנשי המרחב לבין נציגי העדה הדרוזית

רשות העתיקות, כמו כן, היא מהדקת את הקשר בין התושב למקום, ובכך מעלה את המודעות לשמירה על העתיקות ולמורשת העבר.

היום, הפעילות התרחבה וכוללת גם בתי מורשת: עיסוק בתחום שאיננו רק ארכאולוגיה, אלא גם בכלים ובחפצים המשקפים מורשת היסטורית. הזרוע הביצועית של הפרויקט היא האוכלוסייה המבוגרת והנוער שלוקחים על עצמם את האחריות לתעד את המורשת שלהם, ולהציג בהנחייתו של המרכז הארכאולוגי, כולל רקע ארכאולוגי והיסטורי על תולדות היישוב והאזור, התפתחות התרבות החומרית והשוואתה עם פרטי המורשת.

ביישוב בועינה נוג'ידאת שבעמק נטופה, שהיה בעברו כפר חקלאי, הולך ובונה בימים אלו "בית מורשת", שמטרתו להציג חפצי מורשת מוחשית, שיחברו את האוכלוסייה לעברה

נוער

הפעילות לנוער בגילאים 13-18 מתקיימת מחוץ למסגרת בית הספר. בשיחות מקדימות עם נציגי היישובים עלה הצורך לחבר את הנוער ליישוב, לחזק את זהותם של בני הנוער עם המקום, לפתח כושר מנהיגות וערכי התנדבות ולתרום לקהילה. המשתתפים בתכנית פועלים באתרי עתיקות הנמצאים ביישוב או בסבתו. למשל, הנוער עורך סקר סביב היישוב שלו, לומד להכיר את הסביבה ואת עברה, ונוסף לכך, הוא מכין תיעוד כתוב למען הדורות הבאים. פעילות מסוג זה תגביר את מודעות הנוער למורשת ולתרבות החומרית, וכן לשימור נכסי העבר. כך אפשר יהיה לפתח גאווה מקומית בקרב הנוער. מהלך זה תורם לחברה בעצם העשייה וגם מחבר את הנוער למקום שבו הוא גר ולעברו. הפעילות מתבצעת ביישובים: מע'אר, חורפיש,

שראו חשיבות רבה בשיתוף הפעולה עם המרכז החינוכי של רשות העתיקות. ביישוב העלאווי ע'ג'ר הוגשה תכנית חינוך מקיפה במסגרת "בית מורשת" לתרבות העלאווי. התכנית אושרה על ידי המועצה המקומית ובתי הספר, אך טרם יצאה לפועל בשל מצבו הייחודי של היישוב.

באמצעות מסע סקר, והצגת ממצאים מעולם החקלאות המסורתית במוזיאון שנמצא בימים אלו בתהליכי בנייה. "בתי המורשת" פותחים אופק חדש לפעילות רשות העתיקות: לעסוק לא רק בפעילות חינוכית הקשורה לממצא הארכאולוגי, אלא גם בערכי מורשת שמחברים את הקהילה לעברה, ובכך להעמיק את הזיקה לשמירה

פקיעין, בית ג'אן, כיסרא - סמיע, סאג'ור, ירכא, ג'ולס, יאנוח - ג'ת, אבו סנאן, כפר כמא (כפר צ'רקסי). הפעילות ביישובים אלו נתמכת על ידי מרכז מעשה.

על יתרונות הפעילות החינוכית:

הפעילות העניפה של המרכז החינוכי גליל חושפת את האוכלוסייה הלא-יהודית לפעילות

שומרים על העבר למען המחר

נירית קורן-לורנס

התושבים. הפרויקט פועל בקרב הקהילה - מבוגרים, צעירים, נוער וילדים - כולם תושבי העיר צפת, המעוניינים לשמור על מורשת העיר העתיקה ולשמרה.

חצור הגלילית יער, מערות וקהילה

צמוד למועצה המקומית חצור הגלילית שוכן אחד היערות הגדולים בארץ, יער בירה. מתחת לעצים, באתר הנקרא "עיי מערות",

העיר. התלמידים משתתפים בחשיפת העבר בחפירות ארכאולוגיות; מורים והורים שומעים הרצאות על עברה של העיר ומסיירים באתרי העתיקות שבה; שיעורי העשרה מתקיימים בבתי הספר, ובהם המשתתפים לומדים על העמים, על התקופות ועל הממצאים בטבריה, חוקרים את העיר ומגלים אותה. הפרויקט מתקיים בשיתוף עם העירייה ותכנית קר"ב למעורבות בחינוך.

בשנים האחרונות נדמה כי כולם שומרים: על הסביבה, על המים, על בעלי החיים, על צמחים נדירים ועל נופים. יש הדואגים לאיכות החיים והסביבה, ויש הפועלים לצמצום הנזקים שהאדם מסב לסביבתו. בין גופי השמירה הראשונים ניצבת כמובן רשות העתיקות (ולפניה אגף העתיקות), שפעלה כבר לפני עשרות שנים לשמירת העתיקות. לאחרונה, מרכז חינוכי "גליל" פועל עם הציבור לשימור המורשת - מסורות, שרידי מבנים, חפצים וסיפורים, המרכיבים את עברו של כל אחד מאתנו, ואשר הם חלק בלתי נפרד מזהותנו.

פעמים רבות אנו נתקלים במשפטים, כגון: "תמיד חלמתי להיות ארכאולוג"; "אני מאוד אוהב ארכאולוגיה, מאז שחפרתי כילד במצדה..."; ו"כשאהיה בפנסיה, אלך ללמוד ארכאולוגיה". אז במקום לחלום, לקוות או לחכות לפנסיה, אנו פונים אל הציבור ואל הקהילה ומגשימים שני חלומות - האחד, של האנשים (להיות ארכאולוגים ושומרי עבר), והשני, של העתיקות (שישמרו עליהן ועל מורשתן). הנה דוגמות לכמה פרויקטים קהילתיים לשימור ולשמירת העבר:

טבריה

להחזיר עטרה ליושנה

טבריה, החוגגת בעשור הקרוב 2000 שנה להיווסדה, הולכת ומתפתחת, גדלה וצומחת. מתחת לעיר המודרנית מסתתרים חבויים מאות ואף אלפי שנות חיים. חפירות ארכאולוגיות, מקורות היסטוריים, תעודות ארכיון ומחקרים אחרים עוזרים לנו להכיר מחדש את עברה המעניין של העיר. כדי שמידע זה לא יישאר נחלתם של החוקרים והמומחים בלבד, ומתוך רצון להכיר לתושבים את עירם לפני ולפנים, ולהבין את חשיבותה של העיר לעם היהודי, הוחלט לפני למעלה מעשור לפעול בקרב תלמידי

נאמני שימור מורשת צפת בסיור במוזאון בית המאירי בצפת

תושבי חצור הגלילית מציגים את דגם האתר, שנעשה כחלק מתהליך התכנון

מסתתרות מערות רבות וחבויים מבנים ושרידים בני אלפי שנים. בפרויקט ייחודי, המשותף לקרן הקיימת לישראל, לרשות העתיקות ולמועצה המקומית, נערכות פעולות לפיתוח התיירות ביער. פיתוח זה נעשה בדגש על שימור השרידים והמורשת הקדומה של המקום והצגתם, תוך טיפוח היער והסדרתו למבקרים.

קבוצת תושבים מטעם המרכז הקהילתי המקומי חברה לפרויקט, והייתה שותפה בו כבר משלב התכנון של האתר. התושבים מובילים, עם רשות העתיקות, מהלך יישובי לחיבור תלמידים, נוער ותושבים אחרים לאתר ולפרויקט.

צפת

נאמני שימור מורשת העיר העתיקה

בצפת העתיקה השתמרו מבנים ומונומנטים המייצגים מאות שנות התיישבות. השתמרותה של המורשת האדריכלית בצפת העתיקה ייחודית, ואין כמותה בערים אחרות. העיר משלבת מרקם אורבני עתיק וחיים מודרניים פעילים.

בפרויקט חברו יחדיו עיריית צפת, משרד השיכון, מכללת צפת, רשות העתיקות ועמותת 'לבנות ולהיבנות' כדי להציל את המורשת המיוחדת שעדיין עומדת, לתעד את הסיפורים ואת המסורות מפהם של תושבים ולמנף את משאבי המורשת הקיימים בעיר לטובת

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 18
ינואר 2013 | שבט תשע"ג

מערכת

מירב שי - מערך הסברה, גלי צברי - אגף משאבי אנוש

מכתבים למערכת

meyrav@israntique.org.il, gali@israntique.org.il

תכנים

אבנר הילמן, ד"ר אורית שמיר, אורן זינגבוים, אילן פחימה, אליעזר שטרן, ד"ר גבי מזור, גלעד צימון, דינה אבשלום-גורני, ד"ר דני שיאון, דרור ברשד, ד"ר וואליד אטרש, ד"ר חמודי חלאיילה, יואב לרר, יוסי סטפנסקי, יורם סעד, יותם טפר, ד"ר יניר מילבסקי, אדר' יעל אלף, אדר' כרמיאל רומנו, ד"ר משה הרטל, ניר דיסטפלד, נירית קורן-לורנס, נמרוד גצוב, עדנה עמוס, אדר' ערן חמו, צבי יבור, צח הורוביץ, צילי גלעדי, קובי שרביט, אדר' רז עפרון, רגא ח'ורי, שלי אן-פלג

איורים, הדמיות ותצלומים

אבנר הילמן, ד"ר אורית שמיר, אורן זינגבוים, איתמר גרינברג, אליוט לוי, אליעזר שטרן, אסף פרץ, ארכיון רשות העתיקות, יוסי סטפנסקי, יורם סעד, יעל יולבץ, אדר' יעל פורמן-נעמן, מריאנה סלצברגר, ד"ר משה הרטל, ניר דיסטפלד, עדנה עמוס, עמנואל ארביב, אדר' ערן חמו, אדר' פאניה מילשטיין, צילה שגיב, קלרה עמית, אדר' רז עפרון, רגא ח'ורי, שלי אן-פלג

SkyView, Wikimedia Commons

עריכה גרפית

ערן צירמן

עריכת לשון

רחל קודיש-ושדי

תודות

סילביה קרפיוקו